

ZDRAVSTVENA KULTURA AGRARNEGA PREBIVALSTVA V 19. STOLETJU

O ljudskem zdravilstvu pri Slovencih je za 19. stoletje na voljo veliko podatkov. Na tej podlagi je bilo napisanih več člankov in razprav. V temeljnem pregledu slovenske ljudske medicine je navedena tudi glavna literatura o tem vprašanju do druge svetovne vojne (Kotnik, *Medicina*, str. 133). V obdobju po drugi svetovni vojni so nastali poleg splošnih (Novak, str. 261 ss) in pokrajinskih pregledov (Jagodic, str. 73 ss; Bogataj, str. 26 ss) tudi številne obravnave raznih, z naravnim in čarovnim zdravilstvom povezanih pojavov (npr. Matičetov, str. 336 ss; Dolenc, *Bukve 4*, str. 123 ss; Dolenc, *Zagovori*, str. 45 ss). V samostojnem in sistematičnem delu *Ljudska medicina pri Slovencih* je zbrano gradivo o zdravilstvu z naravnimi zdravili in čarovnimi postopki predvsem iz 19. in deloma tudi še iz 20. stoletja (Moederndorfer). V knjigi *Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju* je obravnavano preteklo in današnje zdravilsko znanje v Prekmurju (Zadavec). V tisku je sistematično obdelano gradivo o ljudskih zagovorih pri Slovencih (Dolenc, *Zarotitve*).

V pričujočem sestavku želimo prav tako kot pri podobno zastavljenih krajevnih obravnavah (Makarovič, npr. *Orova vas*, str. 310 ss; *Strojna*, str. 385 ss; *Predgrad*, str. 419 ss), prikazati celovitejšo podobo zdravstvene kulture agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. V ta namen smo upoštevali poleg etnomedicinskega gradiva in glavnih strokovnih spoznanj tudi številne druge, doslej prezrte ali ne dovolj upoštevane podatke. Tako zastavljena obravnava med drugim kaže, da se je zaradi velikega napredovanja medicinske znanosti v 19. stoletju ponovno povečal razkorak med strokovnim in neukim, samouškim zdravilstvom. To je še naprej temeljilo na izkustvenem znanju in uporabljalo poleg naravnih tudi čarovne postopke. V 19. stoletju so se kmečki prebivalci zaradi več vzrokov še vedno po potrebi zdravili z domačimi zdravili in se zatekali namesto k strokovno usposobljenim rano celnikom ali akademsko izobraženim zdravnikom k samoukom, zdravilcem in vračem. V skladu z verskim prepričanjem so v bolezni prosili tudi za božjo pomoč.

Zakotna zdravstvena dejavnost je v 19. stoletju še vedno pomenila konkurenco strokovnemu zdravstvu, čeravno so jo uradno bržkone ostreje preganjali kot v prejšnjih stoletjih (Borisov, *Kirurgija*, str. 229). Ljudskomedicinska praksa in znanje sta se kljub temu še naprej ohranjala.

Vsebinska analiza naravnega in čarovnega ljudskomedicinskega gradiva kaže, da je ljudskomedicinsko znanje izrazito preventivnega in kurativnega značaja ter namenjeno le zdravljenju telesnih obolenj. V bogati ljudskomedicinski farmakopeji namreč ni napotkov za zdravljenje socialnih bolezni in tegob.

Pregled zdravstvene kulture agrarnega prebivalstva v 19. stoletju je prikazan v naslednjih poglavjih:

- I. Strokovno zdravstvo in agrarno prebivalstvo
- II. Samouška zdravstvena dejavnost
- III. Priprošnja in zaobljuba ob boleznih
- IV. Naravna zdravila
- V. Čarovni zdravilski postopki
- VI. O skrbi za zdravje in preprečevanje bolezni
- VII. Pitje alkoholnih pijač in alkoholizem

I. Strokovno zdravstvo in agrarno prebivalstvo

Z upravnimi reformami obeh prosvetljenih vladarjev Marije Terezije in Jožefa II., je bila uzakonjena in postopoma urejena organizacija zdravstvene službe tudi na slovenskem ozemlju. Zaradi več vzrokov pa je vsaj agrarno prebivalstvo še vse 19. stoletje le malo uporabljalo strokovne zdravstvene storitve.

1.

Že v drugi polovici 18. stoletja so izšle tudi za organizacijo zdravstvene službe na slovenskem ozemlju pomembne uredbe: Haupt-Medizinal-Ordnung iz leta 1753 je začrtal prvo organizacijsko shemo avstrijske javne zdravstvene službe, Sanitätsordnung iz leta 1766 je vseboval vse dotlej objavljene avstrijske zdravstvene predpise, Sanitäts-Haupt-Normativ iz leta 1770, pa je bil prvi splošni zdravstveni zakon, ki je veljal za vso habsburško monarhijo (Borisov, Kirurgija, str. 77, 78). Z urejeno zdravstveno zakonodajo je bilo povezano tudi izobraževanje t.i. kirurgov (ranocelnikov) in babic ter je bila določena mreža zdravstvene službe v mestih in na podeželju. Na ukaz cesarja Jožefa II. leta 1782 so bile v vseh glavnih mestih ustanovljene mediko-kirurške šole. Tedaj je dobila Mediko-kirurški licej tudi Ljubljana. Z ustanavljanjem strokovnih zdravstvenih šol je namreč vlada želela izobraziti dovolj ranocelnikov, da bi se „čim hitreje sanirale nevzdržne in nezdrave razmere na podeželju“ (Borisov, Kirurgija, str. 187).

Navedeni dejavniki so povzročili tudi na slovenskem ozemlju pospešen razvoj zdravstvene službe v letih 1800 do 1814. Število ranocelnikov se je podvojilo. Zaradi nazornosti povejmo, da je bilo samo v Ljubljani leta 1802 osem ranocelnikov (Borisov, Kirurgija, str. 190) za približno 13.000 prebivalcev. Ranocelniki in babice so bili nastavljeni tudi po vseh drugih mestih in trgih ter v naseljih z okrožnimi in okrajnimi sedeži. Za posamezne kraje se navaja po eden ali tudi več ranocelnikov. V Predgradu, na primer, je deloval za vso Poljansko dolino ob Kolpi že od konca 18. stoletja do leta 1808 t.i. „chirurgus ab Arce“, nato so se do leta 1884 zvrstili še trije ranocelniki (Makarovič, Predgrad, str. 439). V Črni na Koroškem se v prvi polovici 19. stoletja omenjata dva ranocelnika (Makarovič, Črna, str. 393). V gosposki Planina pri Sevnici je bil leta 1843, ko je štela 9976 prebivalcev, le en ranocelnik (Kuret, Planina, str. 132, 133) in prav tako tudi pri sv. Duhu v Ločah pri Poljčanah (Kuret II, str. 179), v Braslovčah so bili okoli leta 1840 trije ranocelniki (Kuret I, str. 81). Na Tolminskem je bilo število zdravstvenega osebja še manjše. Leta 1870 so imeli na skrbi 37.916 prebivalcev le trije ranocelniki in en zdravnik (Rutar, str. 317). Malo na boljšem so bili na Slovenskem Štajerskem. leta 1887 je prišel po en zdravnik na 6947 prebivalcev (Pertl, str. 609).

V kakšnem obsegu se je agrarno prebivalstvo zatekalo k ranocelnikom, ne moremo natančneje ugotoviti. O tem so na voljo le posplošeni in družbeno neopredeljeni podatki. Zato lahko le predvidevamo, da veljajo za vse plasti podeželskega prebivalstva.

Za nazornejšo predstavo navajamo nekaj pričevanj: Okoli leta 1840 so sporočili za okraj Črni vrh nad Taborom, da „če kdo zbolí pokličejo kirurga z Vranskega ali iz Kaple“ (Kuret II, str. 155), in podobno za okraj Dobrenje leta 1843: „Občina nima svojega zdravnika. O potrebi pokličejo okrajnega ranocelnika iz sosednje občine Kozjak“ (Kuret II, str. 163). Prebivalci z Donačke gore so v potrebi klicali kirurga in okrajno babico iz 5 km oddaljenega Rogatca (Kuret II, str. 174). Iz Dobja pri Planini so hodili na približno 7 km oddaljeno Planino (Kuret, Planina, str. 133). Prebivalci okraja Črni vrh nad Taborom so poklicali

zdravnika z Vranskega (Kuret II, str. 155). Bržkone pa so hodili pogosteje sami k njemu. To je pomenilo od 7,5 do 11 km hoje za najbližje oz. najbolj oddaljene prebivalce raztresenih naselij.

O zatekanju po zdravniško pomoč so znani za 19. stoletje tudi drugačni in bržkone za večji del kmečkega prebivalstva veljavni podatki. Na primer že leta 1811 je za okraj Arvež (danes je večji del v Avstriji) tamkajšnji okrajni komisar prizadeto poročal, da „Pošteni in spretni zdravniki nimajo pri podeželskem prebivalstvu le malo sreče...“ (Kuret I, str. 62). Okoli leta 1840 je bilo podobno sporočeno za okraj Dobrovlje, da kličejo ranocelnika iz Braslovč ali Mozirja, navadno pa ga sploh ne kličejo (Kuret II, str. 170). Tudi v planinskem okraju ni bilo drugače. Čeprav so imeli na Planini ranocelnika, so se neradi zatekali k njemu (Kuret, Planina, str. 133). V Solčavi pa je bil celo župnik mnenja, če moremo verjeti podatku za leto 1815, da „ne potrebujejo nobenega vračnika“ (Pajek, str. 283).

Leta 1848 so bile z državno odločbo po vsem avstro-ogrskem cesarstvu ukinjene šole za kirurge (Novičar, str. 150). Odslej naj bi se z zdravljenjem ljudi ukvarjali strokovno usposobljeni zdravniki. Ta sklep je očitno prizadel tudi slovensko zdravstvo. Zaradi ukinitve Mediko-kirurškega liceja v Ljubljani se je število ranocelnikov zmanjševalo, dokler ni proti koncu 19. stoletja ranocelniški poklic zamrl. Pa tudi sicer so se ranocelniki, zaradi boljših gmotnih razmer, raje zaposlovali v vojaški službi (Šola, str. 158). Zato so npr. tudi v Novicah že leta 1849 pisali o prepotrebni ustanovitvi „zdravilske šole v Ljubljani (Šola, str. 158). Približno v istem času so se začele oglašati tudi na podeželju tožbe, da vlada pomanjkanje zdravnikov (Zadeve, str. 145). Leta 1853 je bilo opozorjeno, da v nekaterih gorenjskih krajih že „živo čutijo pomanjkanje zdravnikov“, tako na primer v Bohinju, ki je štel takrat 4552 prebivalcev, in so morali hoditi k zdravniku v Radovljico. Pri takratnih neurejenih in slabih poteh in prometnih sredstvih, je pot trajala več ur. Zato so hudo bolni v pričakovanju bolniške pomoči marsikdaj umirali. Ali kot je bilo o tej zadevi zapisano: „... in poprej da človek od Bohinja v Radoljico in zdravnik od Radoljce v Bohinj dospe, je bolnik že lahko desetkrat poginul“ (Levičnik, str. 311). Podobna pričevanja so znana tudi za Selško dolino, ki je štela 1853. leta 8295 prebivalcev. Po dvaindvajsetih letih so ostali v Železnikih, kljub ponovnemu razpisu za zdravnika, brez njega (Levičnik, str. 311). Iz tistih krajev, v katerih kljub ponovnemu razpisu delovnega mesta niso dobili ranocelnika ali zdravnika, so morali po zdravniško pomoč tudi 30 km daleč. To pa je pomenilo okoli šest ur pešačenja v eno smer. Zaradi oddaljenosti so se v takšnih okoliščinah zlasti nezgode, na primer kačji pik, končale s smrtjo. O tem so znana pričevanja še za konec 19. stoletja: „... Hitra zdravniška pomoč bi bila morebiti otela dečku življenje, ali v Bohinjski Bistrici ni zdravnika, do Bleda je pa precej daleč (Reči, str. 248). „Gad pičil je v Novi Lipi pri Vinici neko 14 letno deklico v roko. Deklica morala je v dvajsetih urah umreti“ (Gad, str. 257).

Z oddaljenostjo povezane težave pri iskanju ali dajanju zdravniške pomoči so se še povečale v obdobju raznih množičnih boleznih odraslih in otrok, ki so občasno razsajale v večjem obsegu v 19. stoletju, kot na primer kolera, koze, ošpice, škrlatinka, žolčna vročica itn. Zdravniki, ki so imeli v obdobju epidemij polne roke dela (npr. Dr. B., Kolera, str. 126), v resnici niso mogli obiskati niti vseh najbolj potrebnih bolnikov, ali pa so prišli prepozno. O tej zadevi je poučen podatek iz leta 1889 za Studeno v postojnskem okrajnem glavarstvu: „Da se nadležne bolezni (mišljene so otroške bolezni in kolera) prepogosto ne zglašajo, je kaj dobro, ker bi sicer tako oddaljena zdravniška pomoč iz Planine ali Postojne itak došla lahko prepozno“ (Glavarstvo, str. 62). Vsekakor, če vemo, da je Planina oddaljena od Studenega 17, Postojna pa 8 km.

V času in v okolju, v katerem so bolniki in domači takorekoč čakali do zadnjega (npr. Len-dovšek, str. 343, 345), da so šli po zdravnika, je pomenila za bolnika, če je šel peš ali če so ga peljali z vozom, tudi krajša pot velik napor. Tudi zato so marsikje, kot je znano za konec 19. stoletja, bolniki raje doma čakali konec (Makarovič, Pregara, str. 208; Makarovič, Strojna, str. 407). Podobno velja tudi za otroke, čeravno so jih nekatere matere tudi po več ur mukapolno nosile na rokah k zdravniku (Makarovič, Pregara, str. 208).

Zaradi pomanjkanja in oddaljenosti zdravnikov so splošneje tudi hujše bolezni prebili doma, tj. preležali. To pa je po podatku iz Brkinov, pomenilo „ozdraveti ob samem ležanju brez kacega zdravnika in brez leka“ (Erjavec, 1880, str. 177). Eden izmed vzrokov za to je tudi dejstvo, da je moralo tudi kmečko prebivalstvo zdravnika in zdravila plačevati. Izjema je veljala le za revne krajanje, o čemer priča navodilo iz leta 1826, ki je veljalo za vse Ilirsko kraljestvo in v katerem med drugim piše: „Za letno plačo, ki jo dobi okrajni ranocel-nik iz okrajne blagajne, je dolžan vsem revnim prebivalcem kraja dajati zdravniške nasve-te zastoj, jih zdraviti, če so bolni, in jih na domovih obiskovati, kadar je to potrebno“ (Bo-risov, Kirurgija, str. 229).

Brezplačno zdravljenje so na račun okrajne blagajne uživali občinski reveži še iz 18. sto-letja sem. Doktor zdravilstva in ranocelstva v Ljubljani pa je 1849. celo posebej oznanil, da vsakodnevno predpisuje zdravila, za uboge pa, posebej za bolezni oči, brez plačila“ (Stekel, št. 24).

V 19. stoletju so sicer že znane nekatere oblike socialnega zavarovanja, vendar ne za kmete. Tako je bila že sredi 19. stoletja ustanovljena v Ljubljani Bratovščina v pomoč bol-nim, ki je podpirala trgovske in apotekarske pomočnike, kadar jih je zadela nesreča ali bo-lezen (Kraji, str. 62). Podobno socialno ustanovo so imeli tudi rudarji (prim. Bitežnik, str. 24). V Črni na Koroškem, na primer, je bila ustanovljena Bratovska skladnica leta 1863. Vsak rudniški delavec je takoj ob nastopu službe postal tudi član skladnice in mu je bil za-to ob vsakem izplačilu mezde odtegnjen določen denarni znesek (Makarovič, Črna, str. 95).

Če povzamemo, tudi iz gmotnih vzrokov še ob koncu 19. stoletja, vsaj od zdravnika od-daljeni kmetje in bajtarji niso upali poslati po zdravnika. O tem povsem določeno piše za Črni vrh leta 1891. Tamkaj je namreč okrožni zdravnik zaračunal obisk na domu okrog 20 goldinarjev. Za hudo bolnega bi bil en obisk zdravnika premalo, več obiskov pa bi le redko-kateri kmet zmoget plačati. To potrjuje tudi tale, bržkone nekoliko pretiran izračun: „Ko bi k nam zdravnik h kakemu kmetu štirikrat prišel bi moral vol iti iz hleva“ (Črni vrh, str. 30). Primerjalno navajamo, da je leta 1884 plačal kmet in krošnjar s Pake, približno poldrug ki-lometer oddaljenemu zdravniku precej manj, to je goldinar 70 krajcarjev (Makarovič, Predgrad, str. 204). Za lažjo predstavo o denarni vrednosti navajamo, da je bilo treba leta 1881 odšteti za ženske čevlje 1 goldinar 40 krajcarjev in leta 1887 za manjšo kravo 15 goldinarjev (Makarovič, str. 203, 205).

O zatekanju k zdravnikom so znani tudi drugačni podatki. Na primer za novomeško okoli-co je zapisano leta 1870, da so marsikje klicali zdravnika na pomoč, če je bil znan po tem, da malo računa (Trdina II, str. 381). Ponekod pa sta bili, če smemo verjeti podatku za no-vomeško okolico iz leta 1870, bolj kot pomanjkanje denarja krivi varčnost ali celo sko-post, da domači niso peljali bolnika k zdravniku (Trdina I, str. 142). O tem je bilo podobno zapisano za Dolenjsko nekaj let kasneje: „Mnogi ne pokličejo pred doktorja kakor v naj hu-ji sili, raje poslušajo babe škoda jim se zdi tudi denarja, ki ga treba dati doktorji in lekarni-ci“ (Trdina III, str. 801, 802).

Ljudje se niso zatekali po moč tudi zaradi tega, ker niso zaupali zdravnikom in zdravilom. Pregovor „Zaupanje v zdravnika več pomore, nego zdravila“, ki je bil znan že v 19. stoletju (Kocbek, str. 76), posredno priča o tem. Nezaupanje v strokovno pomoč je rojevalo več vzrokov. Če povzamemo, so ljudje le v najnujnejših primerih klicali zdravnika (Mrkun, št. 3). Pogostoma so do zadnjega odlašali z zdravniško pomočjo, kakor pravi rek: „Kmet pošlje istočasno po gospoda in zdravnika“. Zato je bil zdravnik v takšnih primerih brez moči ob umirajočem ali pa je lahko zgolj ugotovil smrt. Neuki ljudje so v tem videli samo zdravnikov neuspeh in so izgubljali zaupanje v njegovo pomoč (npr. Mrkun, str. 4).

Ljudje so si po svoje razlagali tudi zdravnikovo, marsikdaj nedoločno mnenje o bolezni, posebno če so željno pričakovali napoved izboljšanja bolnikovega počutja. S tem, ko zdravnik „ni rekel ne belo ne črno“ (Jurčič, Cvet, str. 313), je prav tako zasejal nezaupanje med ljudi. Zato so po vsej verjetnosti uživali še največje zaupanje tisti zdravniki, ki so na zaskrbljena vprašanja bolnika ali domačih odgovarjali: „Če je božja volja, se ozdravi... Jaz bodem storil, kar je v moji moči“ (Zavojsček, str. 43). Pa tudi sicer so ponekod bolj kot v človeško pomoč zaupali v božjo pomoč. Pogosto je izpričano prepričanje, ki je temeljilo v precej razširjeni veri, da se je treba ob bolezni vdati v božjo voljo (Št. Peter, str. 134). Tako je bilo povsem določno zapisano leta 1848 za Istrske Slovence: „Ako volja Božja jest, da umrem, neka ispuni se volja Božja“. In iz takšnega verovanja je sledilo tudi vdano sprejemanje usode: „Grih bilo bi suprotiviti se voljoj Božjoj“ (Zdešar, str. 23). Nič drugače ni bilo, vsaj ponekod, še proti koncu 19. stoletja. To je bil tudi čas, ko je kolera ponovno pustošila po naših krajih. Zdravniki so skušali z zaščitnimi ukrepi preprečiti njeno širjenje, a na njihova prizadevanja so ljudje gledali z nezaupanjem. Iz Št. Petra na Notranjskem so o takšnih prizadevanjih pisali leta 1886 dokaj posmehljivo in poudarjali, da se je treba zanesti na božjo pomoč (Št. Peter, str. 134). Pa tudi sicer so ponekod v agrarnem okolju omalovaževali razne zaščitne ukrepe, na primer proti pogostim pojavom stekline. Tako sklepamo po temle podatku: „Če bi bil (namreč zdravnik) preveč skrben in bi se strogo držal ukrepov, bi se mu posmehovali, če pa bi se mu zaradi popuščanja kaj primerilo, bi ga napadli: „ga bi ves svet križal in osel bo tu in osel bo tam“ (Steklina, str. 208).

Iz nezaupanja do zdravnikov so ljudje, če so se že odločili za zdravljenje, vsaj ponekod pogostoma menjali zdravnika. Za novomeško okolico je bilo zapisano leta 1870: „Zdravnike menjajo ljudje najbolj iz svoje nezaupljivosti — že za to, ker so škrici — to je glavni vzrok, da zdravnik ne more spoznati bolezni, ker nima časa in da tedaj tudi zdravila ne hasnijo dosti“ (Trdina I, str. 289). To pričevanje pa nam nakazuje še en razlog: nelagodno počutje v stiku z „gospodo“, z izobraženci. Pri zdravniku se je preprostemu človeku pridružil še občutek strahu (Pipe, 1850, str. 215).

Med vzroki za to, da ljudje v potrebi niso hodili k zdravniku, je treba omeniti še jezikovne ovire. V 19. stoletju je bilo med ranocelniki in še posebej med zdravniki razmeroma malo domačinov. Z nemško govorečim zdravnikom pa se podeželani niso mogli sporazumeti. O tem obstajajo znana pričevanja za sredo in za konec 19. stoletja (Makarovič, Zapiski). Med preprostimi ljudmi in med izobraženci je prevladovalo mnenje, da v takšnih okoliščinah ni dobro biti niti bolnik niti zdravnik. „Zakaj, kjer se zdravnik in bolnik ne razumeta, bo slaba z ozdravljenjem“ (Jezik, str. 146). V članku „Potreba zdravilske šole v Ljubljani“ je pisec leta 1849 še posebej naglasil pomen znanja slovenščine oziroma šolanja slovenskih zdravnikov z besedami: „... če pomislimo, da zavoljo pomanjkanja tacih dohtarjev, ki slovenski jezik (ne) znajo, so se mogli v Ljubljanski bolnišnici že več let zaporedoma kirurgi za asistente jemati... če pomislimo, da po deželi v slovenskih krajih in s takimi zdravniki

clo nič pomagano, ki ljudskega jezika ne razumejo..." (Šola, str. 158). Zanimivo je, da so sredi stoletja tudi že zdravniki s podeželja opozarjali, da je treba pisati navodila za uživanja zdravil v slovenskem jeziku (Tancer, str. 86).

Takšno ali drugačno razmerje do zdravnikov se je v veliki meri oblikovalo na podlagi dobrih ali slabih izkušenj z njimi. Sredi stoletja je bilo zapisano o ranocelnikih, da so „nekteri med njimi zares tudi vse hvale vredni in uživajo veliko zaupanje med ljudstvom“ (Zadeve, str. 145). Istočasno pa se poučimo, da so bili med zdravniki tudi takšni, ki so svoje delo opravljali predvsem iz gmotnih, in ne iz človekoljubnih nagibov. Zato so znana tudi takšna pričevanja o zdravnikih: „... ubožniga bolnika tudi v nevarni bolezni le poredkoma obiskujejo, h bogatimu pa pri majhni bolezni po trikrat na dan letajo, kar pa, kakor pravijo, le iz gole skerbi in samiga usmiljenja storijo“ (Janus, str. 28).

Od leta 1787 je imela Ljubljana tudi svojo bolnišnico (Gruden, str. 69). Poleg mestnega je sprejemala tudi podeželsko prebivalstvo. Na primer leta 1873 so sprejeli že 2739 bolnikov (Dopisi, str. 14), ne vemo pa natančno, koliko je bilo med njimi podeželanov. Določnejši podatek o zdravljenju podeželskega prebivalstva v bolnišnicah je iz leta 1893. To je v letu, ko so na primer v občinah Stražišče, Šenčur in Cerklje prav tako kot drugje na Kranjskem razsajale ošpice in davica. V zvezi z bolnišničnim zdravljenjem je bilo zapisano: „Da podeželski ljudje močno boleajo, pozna se tudi v tukajšnji deželni bolnici. Ista je tako prenapolnjena, da morajo zaradi pomanjkanja postelj novodošlim bolnikom že na tla postiljati“ (Bolezni, str. 20). V bolnici usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu so leta 1898 sprejeli vsega 802 bolnika, med njimi več kot polovico (tj. 458) kmečkega prebivalstva (Pregled).

Glede bolnišničnega zdravljenja agrarnega prebivalstva pa še za konec 19. stoletja niso redka pričevanja, da „so vaščani malokdaj šli k zdravniku in nikoli v bolnišnico“ (Makarovič, Zapiski; prim. tudi Makarovič, Strojna, str. 407). Bržkone je v takšnih primerih tudi še konec 19. stoletja prevladovalo mnenje, zapisano že sredi stoletja, da je „večidel prostiga ljudstva tiste krive misli, da v bolnišnico priti in umreti je ena“ (Moshus, str. 175).

2.

Precej podobno razmerje kot do ranocelnikov in zdravnikov se kaže v 19. stoletju v agrarnem okolju tudi do babic. V Ljubljani je bila ustanovljena babiška šola leta 1753 (Pintar, str. 17). Že leta 1877 je izšel babiški učbenik Antona Makovica „Vshegarske Bukve sa Babice na Dsheli“ (Borisov, Kirurgija, str. 160). Za podeželske babice je bilo prav tako velikega pomena delo Čeha J. Matošeka, ki je izšlo v prevodu Valentina Vodnika leta 1818 (Borisov, Zgodovina, str. 314).

Vsaj že v 19. stoletju so bile t.i. izprašane babice nastavljene v vseh mestih, trgih in nekaterih okrajnih sedežih. V rojstnih knjigah se babice omenjajo pri porodih kmetic in drugih podeželskih žensk (Knjige). Izprašane babice se omenjajo tudi v drugih popisih. Na Slovenskem Štajerskem so npr. iz Brebrovnika pri Ormožu hodili leta 1843 po babico v 3 km oddaljen sv. Miklavž (Kuret I, str. 83). Od Sv. Duha (Podolševa) so okoli leta 1840 klicali babico iz Solčave (Kuret II, str. 182) oddaljeno od podolševskih kmetij od enega do deset kilometrov. Iz Dobja pri Planini so klicali babico s 7 km oddaljene Planine (Kuret, Planina, str. 133).

Pri preverjanju rojstnih in krstnih matičnih knjig župnije Planina se je pokazalo, da so npr. dobovskim porodnicam poleg izprašane babice pogosteje pomagale neuke, vendar poro-

dov večče domačinke (Knjige). Podobno stanje ugotavljamo tudi v nekaterih drugih nase-
ljih. Na primer v Predgradu v Poljanski dolini ob Kolpi se omenja izprašana babica Franči-
ška Črep leta 1835. Do leta 1870 je pomagala pri 298 porodih. Poleg nje se sočasno
omenjajo tudi domačinke, sosede „iz soseščine“ (Makarovič, Predgrad, str. 239–240).
Podobno velja tudi za Črno na Koroškem: poleg izprašanih babic se vse do leta 1872
omenjajo tudi neizprašane domačinke (Makarovič, Črna, str. 396).

Za takšno stanje je bilo več razlogov. Glavnega je navedel že leta 1811 okrajni komisar v
Arvežu, ko je pri opisu zdravstvenih razmer omenil: „Izprašana babica je samo ena v
Arvežu, namestitev druge bi bila brez pomena, ker za to ni potrebnega sklada. Preprosto
ljudstvo pa se tako ali tako samo pri nevarnih porodih zateče k njej“ (Kuret I, str. 62).
Podobno piše letga 1848 o istrskih Slovencih, pri katerih so porodnice bolj zaupale neu-
kim kot izprašanim bobicam (Slovinci, str. 140, 141) ali o Šentvidu pri Planini, odkoder
so leta 1846 celo sporočili, da je okrajna babica po svoji dolžnosti slabo dorasla in ima
malo posla ter da ji pri večini porodov jemljejo delo neizprašane babice (GT, str. 9).

Znanje neizprašanih babic, med njimi se pogostoma omenjajo sosede, ženske iz soseščine
(Makarovič, Predgrad, str. 240), je temeljilo le na izkustvu. Na podlagi primerjalnega
gradiva iz konca 19. stoletja domnevamo (Makarovič, Zapiski), da so se neuke babice,
podobno kot v 18. stoletju (Makovic, Predgovor) o porodu zatele k raznim praznovernim
postopkom.

II. Samouška zdravstvena dejavnost

*V 19. stoletju je bilo poleg strokovnega, uradno priznanega zdravstva, še vedno znano
samouško, ljudsko zdravilstvo in z njim povezana, uradno prepovedana zakotna dejav-
nost zdravilcev in vračev. V agrarnem okolju so ljudje še vedno, kot v prejšnjih časih (npr.
Valvasor, str. 322) pogostoma zdravili razne zunanje in notranje bolezni sami, bodisi z na-
ravnimi zdravili ali s čarovnimi postopki. V potrebi so se vsaj včasih zatekli tudi po pomoč
k ljudem, ki so sloveli, da znajo zdraviti.*

1.

Poleg posplošenih podatkov o zatekanju po pomoč k zdravilcem in vračem so za prvo in
drugo polovico 19. stoletja na voljo tudi povsem določna pričevanja za razne kraje in po-
krajine. Okrajni komisar je, na primer med drugim zapisal o zdravstvenih razmerah v
Arvežu na Slovenskem Štajerskem: „Pošteni in spretni zdravniki imajo pri podeželskem
ljudstvu le malo sreče, k medicinskim šarlatanom in mazačem, ki imajo krepko mero ne-
srarnosti in homogeno kopo besedi, pa drvi vse iz najbolj oddaljenih krajev; kot privilegi-
rani morivci ostajajo zvesti svojim starim sistemom. Tako imenovano gledanje urina, puš-
čanje krvi, nastavljanje rožičkov etc. so še zmeraj na dnevnem redu; stare ženske in sejm-
ski kričači, podkupljeni in plačani od šarlatanov, očrtnijo vsakega novega zdravnika, ki ne
sledí stari zanikrnosti“ (Kuret I, str. 62). Precej krajše, vendar prav tako poučno je bilo
sporočeno leta 1853 za Vipavsko: „Žalostno tudi je, da še zdaj v sleherni ljudski in živin-
ski bolezni mnogo kmetiči raji pri goljufnih mazačih kakor pri umnih zdraviteljih pomoči iš-
čejo (Vodopivec, str. 356). V tem pogledu ni bilo nič drugače na Dolenjskem, na primer v
novomeški okolici, kot je zapisano leta 1870: „Ljud voli domače „arncije“ in svoje zdrav-
nike...“ (Trdina I, str. 298).

Vsaj ponekod je bilo tudi v navadi, da so se ljudje sprva zatekli po pomoč k ranocelnikom ali zdravnikom, če zdravljenje ni bilo uspešno pa še k samoukom. Največkrat so tako ravnali tudi takrat, kadar so menili, da zdravnikovo zdravljenje že predolgo traja. O takšnem primeru je bilo zapisano leta 1870: „Sploh je skušal vse zdravila in zdravnike, ki so se nasvetovali. 5 krat bil je pri Škocijanskem „doktorju“ (Trdina I, str. 122).

Avtor članka „Zakaj še ljudje v bolezni pri lažnjivih babah, in goljufnih mazačih pomoči iščejo?“ je ob navajanju raznih primerov že sredi 19. stoletja naštel te vzroke: Ljudje zaupajo zdravniku, da jim je bolezen „narejena“. Ni jim všeč, ker jim naravnost pove, da je to prazna vera in neumnost. Na pregovarjanje sosed, ki svetujejo v potrebi kakšno neuko žensko, odslovijo zdravnika, če so se že zdravili pri njem. Menijo tudi, da bodo prihranili denar, če se bodo zdravili pri mazačih. Zdravnik predpisuje zdržek od določene hrane in pijače, mazač ne. Ljudem tudi zmanjka potrpljenja, da bi se držali zdravnikovih navodil. Po naključju in predvsem zaradi trdne narave včasih po mazaškem zdravljenju bolnik res ozdravi. To povzroči, da se potem začnejo širiti govornice v korist mazačev. Če pa se primeri, da kdo umre zaradi nestrokovnega zdravljenja, pa se ljudje ravnaajo po načelu: „Oči imajo, in nočejo viditi“ (Kreft, 1847, str. 159).

Zanesljivost teh in drugih vzrokov, ki govorijo v prid samouške zdravilske dejavnosti je večkrat potrjena. Zgledi pričajo, da so nekateri zdravilci iz nevednosti ali sleparstva ovrgli zdravnikovo diagnozo z vsemi njegovimi zaščitnimi ukrepi in ugotovili drug, nemalokrat nenaraven izvor bolezni (Trdina I, str. 70). Takšna razlaga je bila ne le bolj po volji ljudem, marveč je bila tudi bližja tedaj precej razširjenemu verovanju, da bolezen povzročijo nadnaravne sile. Bržkone so le redki zdravilci opozorili na pomen naravnih sil za ozdravljenje kot priča naslednji zapis o ljudski zdravnici Prežlji. Potem, ko je naravnala zlomljeno kost je rekla: „Križ božji, svoje smo naredili, drugo pa opravi zdrava mladost“ (Finžgar, str. 148). Tudi „tržiški zdravnik“, ki je deloval proti koncu 19. stoletja je sodil med bolj razgledane zdravilce, saj je razen svojih mazil priporočal še pravilno hrano, mir in počitek (Finžgar, str. 166).

2.

Samouki, ki so se ukvarjali z zdravljenjem ljudi (ali živine, nekateri tudi z obojim, npr. Dolenc, Bukve 6, str. 161) so bili dveh vrst. Na splošno so eni zdravili samo z zdravili naravnega izvora, največ z zelišči in mazili, drugi pa z raznimi čarovnimi postopki. Nekateri so zdravili na oba načina. (V tem sestavku so prvi poimenovani zdravilci, mednje uvrščamo tudi tiste, ki so uravnavali zlomljene ude in se nekajkrat omenjajo /npr. Trdina I, str. 175; Finžgar, str. 148/. Druge poimenujemo z vrači, ker so bistveni razločki v vsebini in načinih naravnega in čarovnega zdravljenja. Čarovno zdravljenje je temeljilo na veri v nadnaravne sile, ki naj bi povzročile notranje ali zunanje bolezni.

V ljudski zdravilski dejavnosti ima posebno mesto zdravljenje s homeopatijo. V agrarnem okolju je bilo razširjeno zlasti proti koncu 19. stoletja. Zato ga na kratko obravnavamo tudi v tem sestavku, saj so ponekod ljudje silno zaupali vsanj. Slično kot ugotavljamo danes pri podobnih pojavih zdravilstva.

Z naravnim ali čarovnim zdravljenjem so se ukvarjali ljudje raznih poklicev. Med njimi se omenjajo poleg kmetov (npr. Finžgar, str. 153) in duhovnikov (Stanonik, str. 181) pogosto župnikov (npr. Podliščekov, str. 134, 142), tudi delavci, krošnjari (Navratil, str. 183) in pogostokrat berači (npr. Trdina III, str. 925, J.H., str. 47). Na priliko vsaj še leta 1847,

ko so ga začeli preganjati, je v Kropi zagovarjal kačji pik tamkajšnji fužinski delavec Mataja (Dr. B., str. 120). Zdravilka in vračarica, 64 letna Marjeta S. iz Ormoža, je bila posestnica (Xr., str. 155). V žužembski okolici se je ukvarjal s čarovnim zdravljenjem tamkajšnji kmet še okoli leta 1860 (Podliščekov, 1861, str. 142). Škof Anton Slomšek, ki se je bojeval zlasti zoper praznoverno, čarovno zdravilstvo je leta 1842 navedel med ljudskimi zdravilci in vrači, naslednje skupine ljudi: stare babe „babele“, rokomavzarje, cigane in tuje berače (Slomšek, str. 147 ss.).

Svojo zdravilsko dejavnost so zdravilci in vrači opravljali na svojem, na prošnjo domačih pa tudi na bolnikovem domu (Dr. B., 1847, str. 120). Ponekod, na primer na Dolenjskem, so bolniki tudi prespali na zdravilčevem domu (Trdina I, str. 79). Namesto bolnikov so zlasti k zdravilcem, ki so „gledali na vodo“ prihajali po zdravniško pomoč tudi njihovi svojci. Kot je bilo že omenjeno, so hodili po deželi tudi berači in razni drugi klateži, ki so hodili od hiše do hiše in po potrebi zdravili ljudi in tudi živino (npr. Zepič, str. 25).

Nekateri „ljudski zdravniki“ so radi hodili na semnje in zlasti na božje poti. Skratka povsod, kjer so pričakovali večje število ljudi. Predvidevali so, da so med romarji tudi takšni, ki si želijo izprostiti telesno zdravje. Škof Anton Slomšek je pridigarško svaril ljudi: „Ne poslušajte ptujih beračov in krivih prerokov, ki po božjih potih in po skrivnih kotih take pomote trosijo“ (Slomšek, str. 147).

Če povzamemo, so zdravilci uporabljali različna, tudi sicer med ljudstvom znana zdravila naravnega izvora. Poleg zelišč so marsikdaj dajali bolnikom tudi druga naravna zdravila, med njimi nekatere malce nenavadne snovi: na primer zoper mrzlico v prah zdrobljene mrtvaške kosti ali konjska jajca (Podliščekov, str. 134, 142). Tako kot je znano za vrače so tudi zdravilci neradi pravili kakšna zdravila ali mešanice naravnih zdravil uporabljajo, kaj šele, če so jih pripravljali iz naštetih in drugih nenavadnih snovi (Podliščekov, str. 134, 142).

Na splošno se je posebno zdravilsko znanje o zdravljenju z naravnimi in čaravnimi zdravili povezano z zasebno zdravilsko dejavnostjo prenašalo iz roda v rod. Praviloma se je ukvarjal z zdravljenjem le en družinski član, redkokje brat in sestra (Finžgar, str. 153) ali mož in žena, kot je sporočeno leta 1870 za novomeško okolico. V tem primeru je žena zdravila z zelišči in „tudi preganjala začarane bolezni“, mož pa je zagovarjal kačji pik (Trdina I, str. 79).

3.

Zdravljenje s homeopatijo, po načelu similia similibus curantur je imelo tudi med slovenskimi zdravniki in nekaterimi drugimi izobraženci nekaj in v prvi četrtini 19. stoletja celo zagriženih privrženecv. Prisegli so na homeopatsko zdravljenje še po letu 1819, ko je bilo z državno odločbo prepovedano (Borisov, Kirurgija, str. 142). Podobno velja tudi za zdravljenje z magnetizmom.

Poenostavljene načine zdravljenja s homeopatijo in z magnetizmom so poznali tudi samouki. Sodimo, da je bilo število ljudskih homeopatov v zadnjih desetletjih 19. stoletja precejšnje. Med njimi so bili poleg zavzetih zdravilcev tudi takšni, ki so videli v teh, sredi 19. stoletja nadvse modernih načinih zdravljenja, lahek vir zaslužka. Izkoriščali so, podobno kot pričajo slični pojavi šušmarskega zdravilstva v današnjem času, nevednost in marsikdaj resnične telesne in duševne stiske ljudi. Proti beračem so, prav tako kot proti drugim zdravilcem, Novičarji ponovno leta 1854 povzdignili svoj glas (Magnetičar, str.

64). Toda ne čisto upravičeno. Še leta 1857 so iz uredništva Novic odgovorili na vprašanje, ali se lahko bolezen človeku povzroči z očmi, pritrnilo! „Da človek človeka vroči, tega smo tudi mi za svojo stran popolnoma prepričani... kar se da razložiti z močjo živalskega magnetizma“ (Vredništvo, str. 106).

Precej je bilo razširjeno homeopatsko zdravljenje ali vsaj za homeopatsko označeno zdravljenje na Dolenjskem še leta 1877. Trdina omenja v Stopičah mlinarja Jeriča, Varavna v Škocjanu in župnika Mlakarja v Mirni peči (Trdina III, str. 832). V zadnjih desetletjih 19. stoletja je zdravil s homeopatijo tudi večletni župan, veleposestnik in mlinar Jakob Košak (1829–1918) v Kronovem pri Beli cerkvi. Slovel je po svoji nesebičnosti. Zdravil je brezplačno. (Dolenjske novice, št. 7, 1918).

Na Dolenjskem je deloval magnetist Jurij Humar (1819–1890), primskovski gospod ali čudodelnik s Primskovega imenovan, ker je bil od leta 1876–1890 tamkajšnji župnik. Zdravil je z osebnim magnetizmom. Podobno kot drugi samouki se je zgledoval po naukih dunajskega zdravnika Franca Antona Mesmerja (1734–1815), začetnika nauka o zdravljenju z magnetizmom. Trdil je namreč, da obstajajo posebne magnetične sile. Po njegovem mnenju se je človekova magnetična sila prevajala s polaganjem rok (Pintar, Zgodovina, str. 256, 257). Župnik Humar je bolnike prav tako gladil in je svoj osebni magnetizem prenašal tudi na razne predmete, na primer na kruh, sladkor in papir (Žurga, str. 21, 22). Užival je velik sloves in zaupanje, zlasti pri agrarnem prebivalstvu. Na Primskovo so do njegove smrti prihajali po pomoč ljudje iz raznih slovenskih in drugih krajev. O svojem zdravilskem daru in ozdravljenjih je pisal tudi sam (Žurga, str. 19 ss). Med zapiski o Humarjevem zdravljenju je tudi ta-le iz leta 1870: „Zopet Holmariada. Gorenka ni mogla ležati na desni strani — bolel jo je bok. Holmar gledal je kakih deset minut kruh, potem je drgnil z odlanom nekaj časa po boku in je rekel kosček tega kruha pojediti zjutraj, opoldne in zvečer. Ali blagoslovil pa kruha ni“ (Trdina I, str. 224, 225).

4.

Zdravilci in vrači so uživali različen ugled. Sloves in zaupanje v zdravilsko znanje in moč „kmetijskih zdravnikov“, kot jih imenuje pisatelj Janez Trdina, sta bila npr. na Dolenjskem precej različna. Trdina je veljavo nekaterih dolenjskih zdravilcev in med njimi tudi homeopatov ocenil z naslednjimi stopnjami, ki jih je bržkone povzel po ljudskem mnenju, na primer: „župnik mirnopaški... ima že tudi mnogo simpatij pri ljudeh in vere, mlinar Jerič... ne slovi tako kot Marente v Šent-Petru ali nikar kot Varavn, prvak vseh dolenskih homeopatov“ (Trdina III, str. 832). Zato so Varavna oblegali z vseh strani in je moral zaradi obilice dela, kot je bilo zapisano leta 1871, čuti cele noči.

O podobnem slovesu nekaterih zdravilcev priča tudi desetletje starejši podatek. „Možakar, ki je leta 1861 zagovarjal „z molitvico in kletvico vsako bolezen, bodisi notranjo ali zunanjo“, je imel več bolnikov kakor naj bo kateri hoče zdravnik na deželi; mogoče pa jih ima kaka konjederka ali konjederec še več, zdravnik pa ne!“ (Podliščekov, str. 142, 143).

Podobno kot še v 20. stoletju (Makarovič, Pregara, str. 216) je ugled in sloves zdravilcev in vračev rasel tudi na podlagi pogosto neutemeljenih govoric, da so uspešno pozdravili takšne bolnike, ki jim poklicni, akademsko izobraženi zdravniki niso mogli pomagati (Trdina III, str. 382). Dalje so govorice, da so pozdravili kakšno ugledno osebnost ali njenega otroka (npr. Finžgar, str. 153), prav tako povečevale sloves in s tem dejavnost zdravilcev. Podobno kot dandanes (Makarovič, Zapiski), so tudi v 19. stoletju nekatere konje-

derke slovele po tem, da ugotavljajo bolezen po urinu ali da znajo pripraviti takorekoč čudodelno mazilo za vrsto kožnih in drugih obolenj. Leta 1899 se omenja takšna zdravilka npr. za Gorenjsko (Črtice, str. 63).

O tem, kako so zdravilci in vrači zaupali lastnemu zdravilskemu znanju in ozdravljenju, skorajda ni podatkov. Osamljen, zato pa tembolj dragocen podatek priča, da sta v novomeški okolici znana „konjederec in konjederka klicala o takem primerljaji vselej mestne zdravnike na pomoč“! (Trdina I, str. 79). S tem pa sta vsaj pri domačinih, ki so to opazili, zbudila dvom v njuno zdravilsko znanje (Trdina I, str. 79). O nezaupanju nekaterih ljudi do samouških, zlasti popotnih zdravilcev, ki so hodili po vaseh, tudi obstaja vir iz srede stoletja (Poduk, str. 341).

5.

Raznovrstno zdravstveno pomoč so si v vaškem okolju izkazovali na podlagi medsebojne pomoči (svetovanje, dajanje zelišč, pomoč ob porodih). Tudi zdravilci in vrači praviloma niso zaračunavali svojih uslug, bržkone pa so vsi po vrsti vzeli, kar so jim hvaležni zdravljenci darovali. Podobne okoliščine so večinoma tudi navajali na sodišču, kadar se je primerilo, da so se morali zagovarjati zaradi nedovoljene dejavnosti. Tako je zapisano o izpovedi „čudodelne dohtarce“ Marjete S. iz Ormoža leta 1853, da „ni za to od nobenega človeka kakšne plače tirjala; ji je kdo prostovoljno kaj dal v denarji ali blagu, je vzela“ (Xr, str. 155).

Če moremo verjeti posamičnim in morda pretiranim pričevanjem o zaslužku zdravilcev in vračev, so jim ljudje mnogo preveč plačevali za njihove, nemalokrat kot „sleparske“ označene usluge. Na primer leta 1858 je možakar, ki je po Dolenjskem zdravil ljudi in živino, zaslužil v nekaj dneh poleg jedače in pijače 20 goldinarjev (Umk, str. 98). Toliko pa je približno v istem času na Slovenskem Štajerskem, na primer v Jurkloštru, zaslužil hlapec poleg hrane in ene obleke v celem letu (Jurklošter). Prav tako je po osamljenem podatku dal „srečni romar“ zdravilcu leta 1870 kar cel goldinar (Trdina I, str. 80). Moški, ki se je ukvarjal z zdravljenjem v novomeški okolici še leta 1877, pa je „letno zlahka zaslužil šest tisoč forintov“ (Trdina II, str. 433).

Bržkone so ne samo zaradi strokovne marveč tudi gmotne škode strokovno izobraženi zdravniki nasprotovali neukim zdravilcem. Zlasti tisti, ki so uživali velik sloves, so večinoma tudi veliko zaslužili, ker so ljudje v potrebi raje hodili k mazačem. V tem smislu tudi lahko razumemo zapis iz leta 1871 o pritoževanju enega izmed novomeških zdravnikov zoper mazaštvo: „Že prve leta hotel sem pustiti zdravniški stan radi gnjusne šarlatanerije, ki nam jemlje zaslužek in poštenje“ (Trdina II, str. 433).

Nekaj zaslužka so imeli vsaj nekateri zdravilci tudi od prodaje zelišč in mazil raznim prekupčevalcem, ki so jih nato preprodajali po deželi. Okoli leta 1870 so jih na primer v novomeški okolici nabavljali pri tamkajšnji konjederki. Takšno zdravilo je bilo potem še enkrat dražje, ker so prekupčevalci prišteli svoje stroške (Trdina I, str. 79).

V zvezi s cenami domačih zdravil so npr. v Novicah večkrat opozarjali, da so cenejša v lekarni kot pri mazačih. Verjetno pa so jih ljudje raje kupovali pri njih. Izjemoma je bilo tudi drugače, če so se prepričali o višji ceni. V zvezi s tem je poučno tole, v Zalogu pri Novem mestu leta 1870 zapisano pričevanje: „Pepčevka pripovedovala, da je dala konjederki za nekak smrdljiv balzam 4 dvajsetice, ali neka znanka v mestu ji je povedala, da se v lekarni-

ci dobi toliko in toliko dobrega balzama za en groš! Od takrat ne veruje nič več goljufni baturi" (Trdina I, str. 82).

Med zdravili, ki so se prek prekupčevalcev in tudi po časopisnih oglasih (npr. List, str. 142; Oglasnik, št. 1 in št. 6) širila sredi 19. stoletja tudi med agrarno prebivalstvo, so bila t.i. skrivna, skrivnostna zdravila. To so bila po tedanjih opredelitvah tista zdravila „o katerih trdi izdelovalec, da je sestava le njemu znana, ktereji pripisuje zdravilno moč, ki je sploh nima ali pa ne v tej meri, zraven pa se prodajajo po neprimerno visoki ceni" (Tisovec, str. 108). Prodajanje takšnih zdravil je obsodil že leta 1842 tudi škof Anton Martin Slomšek (Slomšek, str. 73).

Kljub temu da je bila prodaja skrivnih zdravil za zdravljenje ljudi in živine prepovedana (npr. leta 1861, Prepoved, str. 240), so jih v raznih časnikih še nadalje priporočali v spretno sestavljenih oglasih (npr. Vestnik).

V kakšnem obsegu so bila skrivna zdravila znana med agrarnim prebivalstvom, ne moremo natančneje ugotoviti. Vsekakor so jih marsikje kmetje kot drugi podeželski prebivalci v potrebi kupovali (Pirc, str. 160). Tako kaže razumeti tudi podatek iz leta 1887: „Ta sleparija razprostira se dandanes tako široko, da je z mirno vestjo ni mogoče več prezirati" (Tisovec, str. 108). Leta 1861 pa je bilo zapisno, da se skrivna zdravila priporočajo istočasno za deset bolezni hkrati, kar je sleparjenje nevednih ljudi, ki se s tem odpovedujejo pravi pomoči strokovno usposobljenih zdravnikov, in da so velike razlike tudi v ceni: za isto zdravilo, ki stane pri prekupčevalcu en goldinar je treba odšteti v lekarni samo 15 do 20 krajcarjev (Prepoved, str. 240).

Z izdelovanjem skrivnim zdravil so se, podobno kot še dandanes, ukvarjali poleg nekih ali propadlih ljudi tudi nekateri akademsko izobraženi strokovnjaki, npr. zdravniki in zlasti lekarnarji, ki so videli v takšnem ravnanju dober zaslužek (Tisovec, str. 108–112).

Med skrivnimi zdravili so bila poleg sredstev za lepoto še zdravila za prsne, trebušne in želodčne bolezni, dalje zoper protin in revmatizem ter razne druge bolezni. Bila so tudi takšna, ki naj bi ozdravila vsako bolezen (Tisovec, str. 108 ss).

Zdravila so bila izdelana iz raznih zelišč, olj in smol. Med sestavinami so bile tudi takšne, npr. lopatika, ki jih je znanstvena medicina že zavrgla, ker jih je nadomestila z boljšimi. Kot omenjeno, so se skrivna zdravila širila med ljudi s spretno napisanimi reklamami in navajanjem nepreverljivih ozdravitev in med njimi po možnosti z imeni uglednih ljudi. Pri oglaševanju tinkture za želodec, leta 1896, na primer, je bilo spretno navedeno, da se je za poslano stekleničke zahvalila „Njegova Svetost Papež Leo XIII" (Vestnik, 1896).

V tedanjih časnikih, zlasti v Kmetijskih in rokodelski novicah, so znova in znova svarili pred nakupovanjem skrivnih zdravil. (Resnici na ljubo, pa so v Novicah tudi priobčevali oglase za skrivna in razna druga zdravila, ki so jih prodajali tudi v lekarnah; sl. 1). Novičarji so že sredi 19. stoletja razumno pisali, na primer v zvezi s Hollowajevim zdravilom, ki so ga „znašli v Angliji", da se zdi čudno, ker se smejo take mazarije razglaševati, s katerimi se le ljudstvo slepari (Mazilo, str. 340). Povsem določno so sodobniki ocenili tudi verodostojnost prič in dvomljivo kakovost nekaterih izdelkov, na primer: „Kar pa priče zadene, ktere nezasluženo hvalo poterdujejo zdravilam, opomnim le tistih sto in sto prič, ki so Goldbergerjeve veriže na vso moč povzdigovala, čeravno so za gotovo sleparijo spoznane" (Moshus, str. 176).

5.

Leta 1789 je bila izdana odredba, da je „smatrati mazače za potepuhe in jih vtakniti med rekrute“. Toda zakotno zdravilstvo je še dalje cvetelo (Pintar, str. 7). Ljudje, ki so se ukvarjali s prepovedano dejavnostjo, so se morali občasno zagovarjati zaradi tega tudi na sodišču. V praksi so jih največkrat izročili sodišču le, če je bolnik umrl ali če se je primerila kakšna druga nesreča. Tako se je morala, na primer, zagovarjati leta 1853 pred sodnikom čudodelna dohtarca“ in posestnica iz Ormoža. Očetu bolnega otroka, ki je prišel po zdravilo, je menda tudi namignila, da je nemara sosed a „obrala“ otroka, in oče je potem sosedo do krvi pretepel. „Dohtarca“ ni mogla razumeti, zakaj so ji prisodili šest tednov zapora, in se je namenila pritožiti pri višji sodnji (Xr., str. 156).

Konjederko iz novomeške okolice so, po podatku iz leta 1870, celo večkrat zaprli zaradi njenih sleparij, med drugim tudi zaradi tega, „ker je neka žena po njenem zdravilu umrla“ (Trdina I, str. 82).

Čeprav so oblasti zahtevale, naj se naznanijo ljudje, ki se ukvarjajo s prepovedanim nestrokovnim zdravljenjem ljudi in živine, ni bilo večjega odziva. Tu in tam so jih naznanili, če se je primerilo, da je bolnik očitno umrl za posledicami napačnega zdravljenja. Drugače pa so ljudje mazače raje skrivali, kakor da bi jih izročali oblastem (Kreft, str. 154). Eden izmed glavnih vzrokov takšnega vedenja je bilo dejstvo, da so se ljudje nekaterih zdravilcev bali. Prepričani so bili, da jim lahko škodijo ali celo „nalašč škodijo“ (npr. Jurčič, Cvet, str. 301). Iz istih razlogov so se tudi priče na sodišču obotavljale povedati kaj določnejšega o zdravljenju in priznati, da poznajo zdravilca in njegovo dejavnost (Xr., str. 155). V takšnem razmerju do zakotne zdravilske dejavnosti je ta lahko nemoteno cvetela.

III. Priprošnja in zaobljuba ob bolezni

Med agrarnim prebivalstvom je bilo v 19. stoletju marsikje močno zakoreninjeno verovanje, da Bog pošlje in lahko tudi odvzame bolezen. Zato so ljudje ob raznih boleznih in ne-zgodah v svojih priprošnjah prosili za božjo pomoč. V zvezi s tem so se oblikovali različni izrazi priprošnje in zahvale.

1.

V skrbi za dušno in telesno zdravje so v agrarnem okolju vsak dan prosili zanj v svojih molitvah. V bolezni pa so se še posebej obračali z molitvijo k Bogu, Mariji, Jezusu ali k posameznim in tudi k več svetnikom hkrati. Med njimi so častili na primer svetnika Urha ob mrzlici, Valentina ob padavici, Roka ob koleri in drugih nalezljivih boleznih, Blaža kot zavetnika grla in vratu, Lucijo pri boleznih oči (Kotnik, str. 127, 128), sv. Apolonijo ob zobobolu. Prav tako kot drugje po Evropi so se zatekali tudi k svetnikoma in zdravnikoma Kozmi in Damjanu (Gregorič I, str. 259 ss in II, str. 245 ss). K sv. Ani so se obračale zlasti žene, ki niso mogle imeti otrok — nekatere sočasno ali šele potem, ko so se zatele tudi po pomoč k strokovnjakom ali samoukom (Trdina III, str. 844).

Prošnje in zaobljube v bolezni se v virih večkrat omenjajo, na primer leta 1886 k sv. Kozmi in Damjanu: „Zaobljubil sem se na božjo pot na Krki, da idem po kolenih okrog oltarja,

Panjska končnica z letnico 1848, Sv. Aponolija (SEM inv. št. 2451)

če zopet ozdravim..." (Kaminski, str. 173—175) ali konec 19. stoletja: „V nedeljo bo oni veliki shod pri sv. Luciji na Skaručini, in če Rezi malo odleže, pojdeva tja: saj je sveta Lucija pomočnica za oči" (Kersnik, str. 61).

Spomini na priprošnje in tudi uslišano pomoč so se ohranili tudi v ljudskih pesmih (Štrekelj III, št. 6712, 6691, 6692).

2.

Ob raznih bolezenskih težavah so se ljudje radi zaobljubili tudi na božjo pot. Na slovenskem ozemlju je bilo v 19. stoletju veliko romarskih, božjepotnih cerkva, kamor so prihajali poleg slovenskih tudi tuji romarji (npr. Volčič, str. 183). Naše kmečko prebivalstvo je poleg domačih obiskovalo tudi tuje božje poti (npr. Višarje, Maria Zell, Trsat). Ljudje so tjakaj romali bodisi sami, pogosteje pa skupaj z drugimi romarji (prim. Volčič, str. 6, 11, 16). Skupno število romarjev se v raznih virih večkrat omenja; domnevamo, da je med njimi prevladovalo agrarno prebivalstvo. Na primer v začetku 20. stoletja so našli v Skaručni 8000 romarjev, med njimi tudi več sto bolnih na očeh, ki so se zatekli k skaručenski svetnici Luciji, priprošnjiki za oči na Limbarski gori pa celo 10.000 (Gruden, str. 27).

Med različnimi nagibi božjepotništva (Rozman, str. 3—12; Tomažič) so bile ali so domnevno bile na prvem mestu tudi priprošnje in zahvale za dušno in telesno zdravje. Tako je bilo zapisano za Ptujsko goro leta 1878: „Na vse te shode pride množica pobožnih romarjev, deloma, da si izprosijo in zadobijo dušno zdravje... Drugi pridejo, da si pri Mariji izprosijo telesno zdravje... Pridejo tudi mnogi, ki se Gorski Materi Božji zahvaliti hočejo za prejete dobrote, ali da spolnijo storjeno obljubo" (Volčič, str. 145, 146).

O uslišanih prošnjah so v raznih virih zapisana posplošena in tudi določnejša pričevanja. Med pričevalci so navedeni posamezniki iz raznih slojev (npr. Volčič, str. 146, 245; Lesjak, str. 92, 93).

Starši so se pogostoma obračali na priprošnjike tudi ob boleznih otrok. Nekatere matere so jih vodile, če so bili manjši, pa celo nosile na božjo pot. Zanimivo je, da so nekateri izo-

braženci poleg drugih božjepotniških pojavov še posebej grajali tudi to navado. Npr. leta 1846: „Ni dolgo tega, ko nese mati bolno detice cel dan hoda deleč na božjo pot; pa prej kot do namenjene cerkve pride, ji sirotiček po poti umerje. Druga se ravno na ta kraj z bolehnim otročajem obljubi, se v majhno cerkev prisili in v drenji dete vtlačí“. Člankar je končal z nasvetom, naj raje iščejo pomoč „pri zdravnikih in v zdravilih“, in dodal v skladu z osebnim in tedaj tudi splošnejšim verovanjem, „ki jih je Bog vstvaril, pomoč v zaupanju gospoda Boga“ (Musy, str. 168). O tem je pisal sredi stoletja tudi Slomšek (Lendovšek, str. 97). Poleg člankov, ki opozarjajo na zakotno, tudi po božjih poteh razširjeno zdravilsko dejavnost, je to pričevanje eno redkih, ki iz zdravstvenih razlogov opozarja na nekatere odklonske, z božjepotništvom povezane pojave (prim. tudi Rozman, Beseda, str. 9 ss). Ob raznih množičnih boleznih (npr. v 19. stoletju ob koleri) so se farani marsikje zaobljubili, da bodo vsako leto romali s procesijo v zaobljubno cerkev. Takšna romanja so opravljali tudi v spomin na razne epidemije iz prejšnjih stoletij (npr. kuge). Bila so precej številna in množična. Tako je na primer v okraju Sv. Duh pri Ločah v spomin na kugo ali živčno vročico, ki je razsajala v obdobju 1749—1751, nastala po zaobljubi procesija na Ptujsko goro. Vsaj še sredi 19. stoletja so jo opravili vsako leto na šesto velikonočno nedeljo (Kuret II, str. 179).

Množično udeležbo na takšnih procesijah sta narekovala poleg verskih in drugih nagibov predvsem strah in nemoč. Ob množičnih boleznih, ki so razsajale v 19. stoletju, npr. koleri, vročici, kozah in raznih otroških nalezljivih boleznih, ki so zdesetkale število odraslih in otrok po družinah in vaseh, so ju ljudje upravičeno čutili.

Sahwala sa žrauye

V svojih priprošnjah za pomoč zoper to ali ono nalezljivo bolezen, v 19. stoletju pogosto zoper kolero, so se marsikje zaobljubili posvečevati godove nekaterih svetnikov. Na primer leta 1855 je v Kamni Gorici razsajala kolera. Samo od 23. junija do 24. avgusta je pomorila 58 ljudi, umrlo jih je tudi šest na en dan. V stiski so molili in prosili, da bi jih „Bog v prihodnje varoval te grozne šibe, obljubili so posvečevati vsako leto dan sv. Ane, sv. Roka in sv. Rozalije...“ (Verbajs, str. 676).

3.

Tisti, ki so bili uslišani v svojih molitvah, so zaradi zaobljube in v znamenje zahvale nosili v nekatere romarske cerkve razne darove. Med njimi so bile zelo pogoste votivne slike in ponekod v znamenje ozdravitve tudi bergle (Gruden, Brezje, str. 7–8).

Med dokazi za uslišane priprošnje v raznih bolezenskih težavah so tudi za študij zdravstvene kulture kmečkega prebivalstva poučne votivne podobe (Zupan). Vsebina teh podob priča, da so se ljudje zatekali k priprošnjikom ob raznih boleznih in nezgodah (Mušič), na primer pri poškodbi očesa (Makarovič, Umetnost, sl. 188), ob padcu pod mlinsko kolo (Makarovič, Umetnost, sl. 189), ob porodu (Makarovič, Umetnost, 190). Ugotovljeno je bilo, da prevladujejo med 69 slikami kmečkih darovalcev iz 18. in 19. stoletja, ki določno kažejo vzroke darovanja, podobe s prošnjo oz. zahvalo za osebno zdravje. 13 izmed njih jih sodi v prvo polovico, 14 pa v drugo polovico 19. stoletja (Makarovič, Umetnost, str. 120).

Če računamo, da je bil velik del votivnih slik uničen, je morala biti motivika z zdravstveno vsebino še pestrejša (Makarovič, Umetnost, str. 117). Ohranjene podobe tudi pričajo, da je vsaj del kmečkega prebivalstva v bolezenski stiski izrečene obljube tudi izpolnil. To poudarjamo zaradi tega, ker so znana tudi nasprotna pričevanja (Rozman, str. 178).

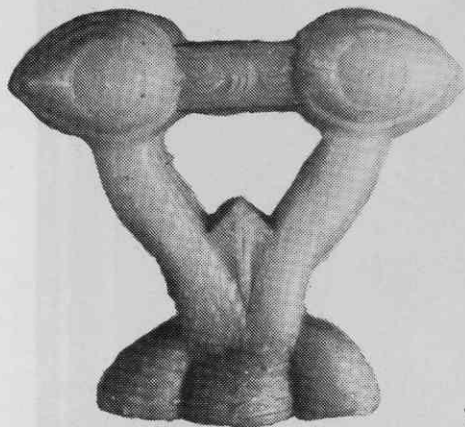
Pod nekaterimi votivnimi podobami so tudi krajši ali daljši napisi, ki pričajo o zdravljenju otrok in odraslih, nekateri tudi o krajevnem izvoru darovalca ipd. Za ilustracijo navajamo nekaj zahvalnih napisov z votivnih podob, ki so bile darovane v božjepotni cerkvi na Brezjah: „Marija T. tukej sim bila uslišana pri tebi o Marija. 22 dan Kimovca (MDCCCLXIII) 1863. leta! Češena si Hči Očeta Nebeškiga Češena si Mati Sina Božjiga, Češena si Nevesta svetiga Duha Češena si Nebes in zemlje ti Kraljica, bodi naša zdej in večna pomočnica!“

„O Marija, bodi češčena in hvaljena vekomaj, ker si 17. svečana 1864 tukaj v tej kapelici mojo prošnjo uslišala. Čudežno si ozdravila mojo zelo nevarno bolno sestro, mater sedmerih majhnih otrok. Priča tega prečudnega ozdravljenja so vsi prebivalci Dvorska vasi slehern, kdor je bolno revo videl“ (Gruden, Brezje, str. 40). — „Bolno dete je ozdravelo z velikim čudom, na prošnjo staršev, z zaupanjem v Marijo Pomagaj. 25. listopada. Blaz Sedej oče. 1881“ — „Ivan Cankar 1889. Marija Pomagaj. Neka dekletje z Vrhniko je zadobila zdravje po priprošnji Marije Pomagaj v letu 1885“ (Brezje, Samostanska zbirka).

Med votivi, ki jih je nosilo v dar kmečko prebivalstvo v božjepotne cerkve, so še drugi. To so predvsem iz voska vlitte figurice v obliki roke, oči, maternice (SEM 5888) in dojenca (SEM 462/33), ki obenem označujejo vsebino prošenj (Makarovič, Umetnost, str. 122–123).

Tudi nekatera znamenja v podeželskem okolju pričujejo o zaobljubah in zahvalah ljudi, ki so bili uslišani v svojih priprošnjah ob boleznih in nezgodah. Med naročniki znamenj je bilo v 19. stoletju tudi kmečko prebivalstvo (Makarovič, Umetnost, str. 111). Na primer v času

kolere so bile postavljene na podeželju mnoge kapelice po zaobljubi faranov. Res pa je, da so ponekod zaobljubo izpolnili šele potem, ko jih je kolera ponovno morila (npr. Toplice, str. 327; Podlogar, str. 75).

Votiv, oči, konec 19. stoletja (SEM inv. št. 3478)

Votivna podoba z letnico 1850, Mati z dojenčkom se zahvaljuje Materi božji

IVAN CANKAR 1889

MARIJA POMAGAJ.

NEKA DEKLE Z VRHNIKE JE ZADOBILA
ZDRAVJE PO PRIPROŠNJI MARIJE
POMAGAJ V LETU 1885.

Votivna podoba z letnico 1889 (in podpisom Ivana Cankarja, ki je podobo narisal; Brezje, Samostan)

Votivna podoba z letnico 1881, Zahvala za ozdravitev bolnega otroka k Mariji Pomagaj z Brezij (Brežje, Samostan)

Kapelica, 19. stoletja, Biška vas pri Mirni peči

IV. Naravna zdravila

V ljudskomedicinskem gradivu je zbranih več tisoč podatkov o zdravljenju človeških bolezni z naravnimi, to je rastlinskimi zdravili, in z zdravili živalskega, mineralnega in človeškega izvora. Večina iz 19. in prve polovice 20. stoletja znanega gradiva je zbrana v sistematičnem delu *Ljudska medicina pri Slovencih* (Möderndorfer). Vsebinsko zvečine posplošenih podatkov spričuje predvsem znanje o raznih zeliščih in drugih naravnih zdravilih ter njihov namen in način uporabe. Le malo podatkov je o dejanski uporabi in učinkovitosti teh zdravil.

1.

Po delu *Ljudska medicina pri Slovencih* povzemamo, da je bilo znanih v agrarnem okolju nad petsto različnih zdravilnih rastlin (Möderndorfer, str. 15) in kakšnih sto drugih naravnih zdravilnih sredstev. Rastline se omenjajo za zdravljenje raznih zunanjih in notranjih bolezni v več kot 3500 primerih. Najpogosteje se omenjajo navadni brin, 190-krat, pravi pelin 92-krat, dalje razne vrste trpotca, česen, prava kamilica, hren, črni bezeg, razne vrste žajblja, plazeči se petoprstnik, bob, krvavi mlečnik, polaj in meta, navadni natresk, navadni zlati grmiček, veliki koren in sladka koreninica, navadni oreh, smokovec, velika kopriva, navadni slez, navadna čebula, navadni pelin in sladka skorjica, majaron, šentjanževke rože in navadni gaber, navadni gabez, pravi rožmarin in navadni jetičnik, vrtna redkev, črni teloh in poljsko grabljišče, ječmen, navadna kislica, živa kopriva in marjetica, luštrek, navadni rman in jelenov jezik, breza, jablana in navadni vrednik, vrba, habat in pšenica, hruška, koper in kosmatica, borovnica, češnja, ostra homuljica, prava rdeča jagoda, jelka, lopatika in povejček, po 19-krat in svišč 18-krat (Möderndorfer, str. 17).

Razna zdravilna zelišča so nabirale predvsem ženske. Med nabiralci so bili tudi ljudje, ki so se ukvarjali z zdravilstvom (prim. tudi Trdina I, str. 237). Med vrstami gozdnih služnosti podložnikov na Kranjskem v prvi polovici 19. stoletja je omenjena tudi pravica do nabiranja zelišč, korenin in rož (Britovšek, str. 115). Na tej podlagi sklepamo, da so si tudi v 19. stoletju, prav tako kot nekateri ranocelniki (Borisov, Kirurgija, str. 227), kmetje sami nabirali in sušili razna zelišča. O tem obstajajo pričevanja za novomeško okolico iz leta 1870 (Trdina I, str. 79) in za okolico Strug na Dolenjskem iz leta 1892 (Navratil, Vraže, str. 127).

Poleg zelišč so v etnomedicinskem gradivu omenjena tudi druga zdravilna sredstva naravnega izvora. Med njimi se na primer v dolenskem gradivu omenjajo: alkohol, potočno blato, črvojedina, konjske fige, jajce, kruh, poljšja mast, mozeg, materino mleko, pesek, placenta, pijavke, salo, smola, studenčnica, človeški urin, voda, vosek, žganje in žolč (Makarovič, Gradivo).

Našteta in še nekatera druga rastlinska, živalska in mineralna zdravila so, po pričevanjih iz raznih krajev, zdravila razne notranje in zunanje bolezni. Tako naštejemo skoraj dvesto vrst bolezni, ki jih lahko uvrstimo v te pregledne skupine: 1. bolezni dihal; 2. bolezni prebavil in sečil, 3. nalezljive bolezni; 4. otroške bolezni; 5. bolezni sklepov in mišic; 6. bolezni srca in ožilja; 7. bolezni žlez z notranjim izločanjem; 8. ženske bolezni in porod; 9. bolezni čutil in živcev; 10. bolezni kože in podkožja; 11. poškodbe.

Različna naravna zdravila so se uporabljala na več, za notranjo in zunanjo rabo pripravljenih načinov, med njimi, na primer, rastlinska kot čaj, sok ali sirup, dalje pripravljena z jajem, oljem, mlekom, vinom ali žganjem, kot obkladki in obliži ter v sopari in dimu.

2.

V virih iz 19. stoletja so, kot rečeno, pičila in zato tembolj dragocena pričevanja o dejanski uporabi in učinkovanju nekaterih naravnih zdravil. V agrarnem okolju so jih preizkusili ljudje po izročeni nasvetih, deloma pa tudi že po zdravniških nasvetih iz takratnih časnikov. Navajamo nekaj primerov. Leta 1843 je župnik iz Šentjurja na Dolenjskem poslal Novicam navodilo za zdravljenje bezgavk z bezgovim perjem. Zapisal je, da ga je v mladosti in tudi pri 13 faranih uspešno uporabil (Reitz, str. 103). Leta 1845 je bilo o zdravilni moči redkve za oslabljen želodec ali zoper vodenico in škorbut zapisano: „To je domače zdravilo in nam revežem bolj tekne, ko drage Toplice bogatincem“ (Moč, str. 178). Leta 1846 je eden izmed bralcev sporočil Novicam, da je pri lastnem otroku pozdravil opekline z oljem in soljo po nasvetu, ki ga je bral v Novicah (Oparjenje, str. 39). Možakar s Štajerskega pa je sporočil leta 1846, da je po nasvetu Novic pozdravil otisk (F.S., str. 71). Sredi 19. stoletja je bilo v raznih virih edino za astramontano ali sorodni nemški oman (inula germanica) in kačji pik ali kačjo smrt (lilium martagon) večkrat potrjeno, da so si z zelišči učinkovito pomagali pri kačjem piku. O zdravilnem učinku astramontane je med prvimi pisal leta 1845 župnik z Goriškega, češ da ve zanj že 23 let in da ima izvleček, ki ga v sili daje ljudem, vedno pri roki (Sovig, str. 126). Ponovno se omenjajo dobre izkušnje z nemškim omanom leta 1848 (Fl. str. 216). Tudi župnik v Zagorju na Notranjskem je z rastlinskim izvlečkom pozdravil deklico, ki jo je pičila strupena kača, vsaj tako so sporočile Novice leta 1852 (Zagorje, str. 288). Leta 1853 so iz Planine nad Črnomljem sporočili, da uspešno uporabljajo zper garje v repnici namočene stolčene korenine „bluščča“ (tamulus communis) (Blušč, str. 236; Planina, str. 252). Dr. Janez Podliščekov je sporočil leta 1860, da je pri Dolenjcih večkrat ugotavljal trakuljo. Odpravljal jo je z zmesjo bučnih jedrc, medu, sladkorja in ricinovega olja (Podliščekov, Skušnja, str. 316). Sledijo še zapisi o izboljšanjem vidu (S., str. 342), o zdravljenju kurjih očes (Abram, str. 138) in o velikem pomenu jaščarice (Imperatoria Ostruthium) ter košutnika (Gentiana lutea) na Bovškem za notranje oziroma želodčne težave (Erjavec, 1875, str. 220).

Veliko zdravilno moč so pripisovali vodi nekaterih studencev (gl. tudi Kotnik, Medicina, str. 128). Na primer studenčnica v Malem potoku je baje očistila lišaje, ob stari postojnski cesti pa zdravila očesne bolezni (Glavarstvo, str. 4, 24). Studenčnico v tinjski fari so pili zoper mrzlico (Rozman, Kronika, str. 43). Analize „kislega studenca“ v Vrčici so zanikale njegovo zdravilno moč, ljudje pa so jo še naprej pili za zdravje (Verbajš, str. 672).

3.

Velik del zdravilskega znanja o zdravljenju z naravnimi zdravili v agrarnem okolju izvira iz prejšnjih stoletij (Borisov, Kirurgija, str. 19). Pri ohranjanju podedovanega in širjenju novejšega zdravilskega znanja se je v 19. stoletju večala vloga raznih pisanih in tiskanih virov. V zvezi s tem moramo poseči nekoliko nazaj. Že v 15. in 16. stoletju so v nemškem jeziku izšle tri znamenite knjige o zeliščih (Dolenc, Rokopisi, str. 249). V naslednjih dveh stoletjih so izšle še druge. Zato ni naključje, da so se začele vsaj že v 18. in v večjem številu v 19. stoletju širiti tudi na slovensko ozemlje zeliščarske knjige in predsem rokopisi o zdravljenju z zelišči in nekaterimi drugimi naravnimi zdravili. Vsebina priča, da so bili v celoti ali do neke mere prevedeni ali sestavljeni po tujih, večinoma nemških in tudi francoskih delih o zdravilnih zeliščih. Med njimi so naši bukovniki redkokje uporabljali izvirna dela, pač pa pogosteje po prevodih sestavljene rokopisne „ljudskomedicinske bukve“. Če mo-

remo verjeti pričevanju, je koroški ljudski zdravnik Valentin Lečnik iz Podkraja uporabljal enega od ponatisov zeliščarske knjige *Ortus sanitatis* iz 15. stoletja (*Gart der Gesundheit*, Möderndorfer, str. 14).

Po dosedanjih raziskavah neutrudnega raziskovalca ljudskomedicinskih bukev na Slovenskem dr. Milana Dolenca je bila knjiga italijanskega zdravnika dr. Pietra Andrea Matthiolija *Historia Plantarum* iz leta 1561, zlasti pa njeni nemški prevodi (*Neukreuterbuch* 1590, 1598, 1600, 1611, 1626) ena najpogostejših predlog ljudskomedicinskih bukev (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Za naše bukovništvo so bila pomembna še nekatera druga dela: Adam Lonicer (*Lonicerus*, na primer, je izdal leta 1555 *Vollständiges Kräuterbuch*). Knjiga je doživela 16 ponatisov (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Knjiga *Kräuterbuch* H. Hieronima Bocka je izšla leta 1557, knjiga Jakoba Tabernaemontanus *Neu vollkomentlich Kreutterbuch* pa leta 1613 (Dolenc, Rokopisi, str. 249). Končno sta bili med predlogami naših zdravilskih knjig tudi znamenita farmakopeja *Farmacopée universelle* — izšla je leta 1697 — in *Traité universelles de drogés simples*, iz leta 1697, delo zdravnika in farmacevta Nicolasa Laméryja. Vsaj nekateri pisci rokopisov iz okolice Škofje Loke in Rovt, so imeli za predlogo eno izmed teh del (Dolenc, Bukve 3, str. 56). Po vsej verjetnosti je rabilo med drugim tudi Laméryjevo delo za predlogo ljudskomedicinskih bukev Pavla Lipiča Bukve sa vse potrebe tega gmein Folka, iz leta 1810 (Dolenc, Rokopisi, str. 253 in Bukve 1, str. 98).

Po raznih predlogah v slovenščini napisane ljudskomedicinske rokopise so potem še nadalje prepisovali in tudi po svoje prikrojevali kot kaže primerjava posameznih primerkov (Dolenc, Bukve 1, str. 99; Dolenc, Rokopisi, str. 254). Zato so znani podobni ljudskomedicinski rokopisi iz raznih krajev na slovenskem ozemlju. Vseh doslej zbranih rokopisov je nad 200. O naravnem zdravljenju jih naštejemo samo iz 19. stoletja 58 (Dolenc, Bukve 1, str. 98—119). Izvirajo iz raznih krajev. Največ jih je iz Škofje Loke in okolice ter iz Rovt nad Logatcem (Dolenc, Bukve 4, str. 213). Manj jih je s Koroškega (Dolenc, Bukve 2, str. 134) in iz drugih slovenskih pokrajin.

V nekaterih rokopisih z navodili za zdravljenje z naravnimi zdravili so dodani tudi postopki za čarovno zdravljenje (Dolenc, Bukve 5, str. 33).

Pri širjenju zdravilskega znanja in pri zdravstvenem prosvetljevanju agrarnega prebivalstva so od srede 19. stoletja dalje imeli velik pomen, poleg kmetijskih in rokodelski novic, tudi nekateri drugi časniki in knjige. Zlasti v obdobju 1843 do 1860 so bili predvsem v Novicah pogostoma napisani nasveti za zdravljenje z zelišči in drugimi sredstvi naravnega izvora (npr. *Drobtinice*, str. 107). Primerjalno ugotavljamo, da je večina naslednjih, za ilustracijo naštetih naravnih zdravil, ki so jih priporočali v 19. stoletju znanih tudi v doslej zapisanem ljudskomedicinskem gradivu (Möderndorfer, na različnih straneh): ajbiš, arnika, astramontana, bela čebula, beljak, beneški terpentin, bergamotno olje, bezgovo cvetje, čebula, češplja, divji bob, divji kostanj, divji slez, divja topolika, galun, gretje, grozdni sok, ilovica, jagoda, ječmen, jesenovo cvetje, kafra, kis, kisló zelje, kloroform, klorovo apno, koštrunov loj, koprivni sok, krompirjeva voda, kuhinjska sol, kuhano vino, laško olje, lipovo cvetje, lipova koža, mandljevo olje in voda, med, modronšček, mrzla voda, olje, pena goveje juhe, peruvijanski balzam, pijavke, poper, prst, rja, rumenjaki, salmijak, scalnica, skeržolica, sladka voda, smola, smodnik, svinčena belica, sveže goveje meso, suhe slive, surovo maslo, svinjska mast, svinjsko salo, svinjski žolč, stonoga, špargelj, štanovec, terpentinovó olje, tobakov sok, toplota, vata, vinski kis, voda, vosek, vrela voda, zlati klobuk, zvinjek, žganje, žveplena kislina, žvepleni eter (Makarovič, Izpiski).

Med boleznimi, ki naj bi jih zdrávilno po eno ali več izmed naštetih zdravil, so omenjene: čebelji pik, črv na prstu, garje, glavobol, griža, izpah, kačji pik, kihavica, koze, krvava driska, krvavitev, krvavitev iz nosa, krvomočnost, kurje oko, lišaj, mrzlica, oslabel želodec, opekline, ozeblina, oteklina, otisk, pik raznih žuželk, pljučnica, pljučna jetika, prisadna oteklina, protin, razpokana koža, revmatizem, strelna rana, srčno utripanje, trganje, vnetje grla, vročina, vred, zanohtnica, zapiranje vode, zobobol, zlata žila (Makarovič, Izpiski).

Novice so prav tako kot drugi časniki in knjige z zdravstveno tematiko črpale nasvete iz raznih virov. Nekatere so jim pošiljali dopisniki (npr. Mencinger, str. 196), dosti pa so povzele po tujih časnikih. Med njimi se omenjajo na primer: *Giornale di Udine* (Novice 1877, str. 343), *Kärntnerische Volkstüme* (Novice 1880, str. 11), *Frauendorfer Blätt* (Zila, str. 134), *La Patrie* (Novice 1859, str. 98). Omenimo naj še, da so bili pri navajanju raznih zdravstvenih nasvetov občasno izraženi dvomi o učinkovitosti obravnavanih zdravil (npr. *Stvari*, str. 3; *Matevže*, str. 399) ali pa je bilo posebej poudarjeno, da so bila že večkrat preizkušena (*Drobtinice*, str. 107).

Tudi prve v slovenskem jeziku napisane knjige o zdravljenju z naravnimi zdravili so bile vsaj deloma razširjene na podeželju. Njihovi sestavljavci so se zgledovali po tujih, na primer nemških delih. Med njimi omenimo delo Karla Robide: *Doma zdravnik v navadnih boleznih človeka iz leta 1854* in Valentina Podgorca knjigo: *Domači zdravnik* napisano po naukih in izkušnjah župnika Kneippa iz leta 1892. Robida je v uvodu posebej poudaril „Zdravil sem tiste naznanil, ktere se rabijo pri prostem ljustvu; ktere se povsod najdejo, in ktere so od zdravnikov sploh poterjene“ (Robida, str. XII). Primerjalno ugotavljamo, da je večina v njegovi knjigi zapisanih nasvetov znana tudi v ljudskomedicinskem gradivu (*Möderndorfer*, npr. str. 89, 101). Naj še omenimo, da je najbrž Podgorčeva knjiga tudi (ponovno) širila ljudsko zdravilsko znanje med agrarno prebivalstvo (prim. tudi *Merkù*, str. 129).

Poleg navedenih je še dovolj drugih podatkov, ki primerjalno pričajo, da je ljudsko zdravilsko znanje o zdravljenju z naravnimi zdravili v 19. stoletju (prav tako kot v 20. stoletju) skupek podedovanega in do neke mere na novo pridobljenega zdravilskega znanja (o tem tudi *Dolenc*, npr. *Bukve 2*, str. 135).

V. Čarovni zdravilski postopki

Gradivo o čarovnem zdravilstvu obsega približno 40 % vsega že v 20. stoletju sistematično zbranega in ovrednotenega gradiva (Möderndorfer, str. 17). Vsebina zbranih podatkov prav tako kot pri naravnih zdravilih pričá večinoma le o ljudskomedicinskem čarovnem znanju. Uporaba in „uspešnost“ čarovnega zdravljenja se večinoma omenjata le posplošeno in malokrat povsem določeno.

1.

Vsebino in obliko zdravilskih čarovnih postopkov je narekovalo verovanje v nadnaravne vzroke bolezni. V splošnem so znani za enake bolezni različni čarovni postopki zdravljenja in obratno. Različni postopki zdravljenja so marsikdaj združeni z raznimi kretnjami, uporabo navadnih in posvečenih predmetov in zagovarjanjem.

Pri vsebinski in oblikovni členitvi čarovnih postopkov, na primer z Dolenjskega, se pokažejo te glavne skupine:

1. zdravljenje z uporabo zlatih predmetov (npr. zlatenica),
2. zdravljenje z uporabo bolnikovih oblačil in morebitno trganje ali odnašanje oblačil (npr. božjast),
3. zdravljenje z umivanjem ali brisanjem in uporabo določenega predmeta (npr. bolečine v udih, gripa, glavobol, garje),
4. podkajevanje z blagoslovljenim lesom cvetnonedeljske butare (npr. šen),
5. pretikanje bolnika skozi cvetlični venec ali med vejami (npr. mora),
6. prevezovanje bolnega zapestja s trakom (škripec v zapestju),
7. prenos bolezni na predmet, žival, bankovec ali korenje (npr. zlatenica, nahod, bradavice, zanohtnica),
8. zdravljenje z zagovarjanjem in morebitno posebno namestitvijo bolnika (slabo počutje, kačji pik, rana),
9. zdravljenje z ovijanjem, dotikanjem, polaganjem in križanjem ter uporabo raznih, tudi posvečenih predmetov (angina, uroki, mora, golša, bezgavke, turi, bule, vnete oči), včasih združeno z zagovarjanjem,
10. zdravljenje združeno s kretnjami odmetavanja ali z glajenjem in morebitnim pljuvanjem ali izdihovanjem ali zagovarjanjem (ob gledanju mladega meseca) (zobobol, zgaga, ječmen, bradavice, kurje oko),
11. zdravljenje ali samo ugotavljanje bolezni z enkratnim ali večkratnim merjenjem bolnika (zlatenica),
12. zdravljenje ali tudi ugotavljanje bolezni z metanjem lihega števila živih ogljev (tj. 3, 5 ali 7) v posodico z vodo, združeno z morebitnim mazanjem z vodo in vnicnim odmetavanjem oglja (Uroki; Makarovič, Gradivo).

V ostalih slovenskih pokrajinah so znani večinoma podobni postopki čarovnega zdravljenja (Möderndorfer, npr. str. 163 ss). Zanimivo je, da je za otroške nalezljive bolezni znanih le malo čarovnih nasvetov. Vsaj o nekaterih so menili, na primer o kozah, da mora bolezen čimprej „ven udariti“. Bržkone je bilo zato njihovo zdravljenje tudi z naravnimi zdravili več kot skromno (Möderndorfer, str. 35).

Iz bogate zakladnice načinov čarovnega zdravljenja navajamo nekaj krajevno določenih zgledov, na primer za Slovenske gorice, 1857:

„Človek človeka vurči ako ga preveč dolgo ojestro gleda. Vurčenega začne glava boleti... Vzamejo piskerc vode in veržejo v njo živega oglja, če so oglji na dno pali, je človek vurčen. Vurčen mora vodo narpred iz piskra piti, tedaj pa ž njo oči umiva, in čelo in tako ozdravi“ (K.M. str. 163).

Dolenjsko, 1870: „Zlatenica zdravi se tako, da se obesi na vrat več n. pr. 8 zlatov in se vse za zlatom pije ...“ (Trdina I, str. 200).

Št. Jurij ob Ščavnici, 1884: Kdor ima bradavice odlomi tolikšno število borovih vejic, kolikor ima bradavic, podrgne z vsako palico po bradavici in jih nato odvrže na križpotje“ (Pajek, str. 17).

2.

Med čarovnimi načini zdravljenja je bilo znano zdravljenje z zagovarjanjem. Pri takem zdravljenju je človek, ki je zagovarjal (bodisi sam sebe ali drugega), mrmraje ali potihoma

...suet
 ...Kop. pa
 ...je fraizheu
 en pterpary Magh Kay
 Zuhayk talyay ty fterpary
 Magh et yash Kayk Kakhjine
 Najinghad ne jyt tebe
 faratym, par ghyjime Bugu
 Pity many magh poyt
 pa tyj ftrup yesi ty
 Gledh perty tyj taryar gh
 Ny Bo ta lo bin al nei
 bota pifan et ta sia vimer
 Jueline tyj postelner vjulen
 jezusa in Marie n
 Svetiga yu she fa

žebiral bolj ali manj umljivo, lahko tudi ritmizirano besedilo — zagovor. Pogostoma se je s slikovitim nagovorom obračal na razne naravne in nadnaravne sile, na primer na veter, lu-no ali Boga, Marijo, Kristusa in svetnike.

O izvoru ter vsebini in obliki nekaterih slovenskih zagovorov so bile napisane tehtne razprave (Grafenauer, Glonar). Zagovor „Zoper otok“, ki je bil zapisan v 19. stoletju v Gorjah pri Bledu (Štrekelj III, št. 5174) je, „kolikor doslej vemo, najstarejše slovensko pesemsko besedilo, dediščina naših praslovanskih prednikov iz indoevropske dobe“ (Grafenauer, Pesništvo, str. 27).

Nekateri zagovori, pri „katerih imajo vražne besede obliko molitve“, so se po vsej verjetnosti razvili iz krščanskih molitvenih obrazcev (Kotnik, Medicina, str. 124). Precej takšnih zagovorov je znanih tudi iz 19. stoletja (npr. Štrekelj III, št. 5163—5171).

V edinem, doslej sistematično zbranem delu o zagovorih pri Slovencih, je navedenih nad 600 zagovorov iz raznih krajev Slovenije in zoper razne bolezni: angino, bodljaj, bolne oči, božjast, bradavice, bramor, bruh, bule, divje meso, flus, fras, glavobol, gliste, golšo, ječmen, kačji pik, kilo, koliko, krvavitev, kurje oko, lišaj, moro, mrzlico, noro kost, očesno mreno, ogenj (vročino in opeklino), oteklino, otroški krč, pereč ogenj, perošec, prepih, pretegjenje, prisad, rane in strupene rane, rahitis, snet, starikavost pri otrokih, steklino, sušico, šen, tvor, uroke, vred. Med zagovori raznega porekla prevladujejo zagovori zoper kačji pik, uroke, ječmen in bradavice (Dolenc, Zarotitve).

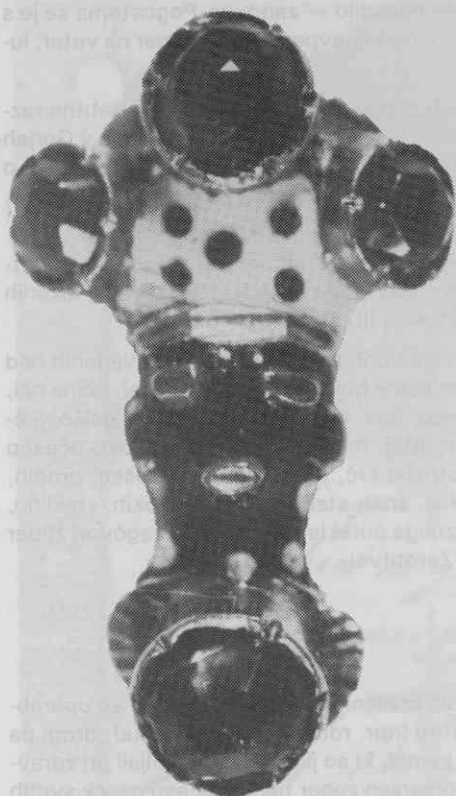
3.

V čarovnem zdravilstvu 19. stoletja so znani tudi različni predmeti. Nekatere so uporabljali že v prejšnjih stoletjih. Eni naj bi imeli zaščitno (npr. rdeč trak zoper uroke), drugi pa zdravilno moč. Med njimi se omenjajo pesek in kamni, ki so jih vrači uporabljali pri zdravljenju nekaterih bolezni. Na primer leta 1846 je omenjen zoper tujek v očesu pesek svetih Višarij (Vraž, str. 76), leta 1853 pa kamena strela. O zdravilni moči takšnega kamna iz Koprivnika na Kočevskem je člankar v Novicah pisal zelo odklonilno: „V tukajšnjih krajih imajo abotni vračuhi — mazileži — nekaj strelin kamen, na kterega grozne upe stavijo... Kamen je okrogloličin, kterega na vgrizek pokladajo... je vendar le zgol nič ali sleparija“ (M.J., str. 279). O „kačjem kamnu“ je znanih iz srede 19. stoletja še več drugih pričevanj (npr. Pogovori, str. 196; Kalce, str. 39; Trdina III, str. 925).

Posebne kamne so uporabljali tudi zoper zobobol. Na primer v Žabjeku na Dolenjskem je po beračevem nasvetu zdravila domačinka zobobol s pomočjo plavkastega kamna (Trdina III, str. 925).

Zdravilno moč so ponekod pripisovali tudi steklenim in poldragim kamnom, ki so bili nanižani na vrvice. Takšno ogrlico so na primer v Selški in Savinjski dolini nosili pri očesnih boleznih (Andrejka, str. 184; Makarovič, Umetnost, str. 307). Znane so tudi ogrlice zoper božjast. Na ohranjenih primerkih so obešeni razni drobni amuleti: zob, kost, korala, ključek, sekirica, kovanci, relikvije, kamenček itn. (Makarovič, Umetnost, str. 307). Zlati uhani, obročki in murčki — poleg žensk so po enega nosili tudi moški — naj bi pregnali bo-lezen v glavi.

V čarovnem zdravilstvu 19. stoletja je treba omeniti še razne tiske in pogosteje z roko napisane „Svete liste, Iz nebes poslana liste“ (Kotnik, Kult, str. 153; Jagodic, str. 100 ss). Nosilce naj bi varovali pred raznimi nezgodami, dajali so jih tudi porodnicam za srečen po-

Uhan, murček, 19. stoletje, Gorenjsko (SEM)

rod. Ali kot se povsem določeno poučimo v rokopisnem svetem listu s Podjune „... in ko bi ena žena bila na porodu naj se jej to pismo poda bo lahko porodila in tak Otrok bo srečen...“ (Jagodic, str. 103). Z istim namenom so ponekod dajali porodnicam tudi Kolomonov žegen, ki so ga prav tako uporabljali še v razne druge namene kot je znano tudi za t.im. Duhovno brambo (Grafenauer, Duhovna bramba, str. 3). S pomočjo „čarobnih bukev“ so ženskam tudi čarali plodnost (npr. Trdina III, str. 844).

4.

V kakšnem obsegu so se v agrarnem okolju v potrebi dejansko sami ali s pomočjo vračev zdravili na čarovne načine, ne moremo ugotoviti, ker so na voljo večinoma le posplošeni in le redkokdaj povsem določeni podatki. Od srede pa do konca 19. stoletja jih je znanih komaj nekaj čez dvajset. O dejanski uporabi raznih čarobnih postopkov za zdravljenje ljudi (in tudi živine) se večinoma poučimo v tedanjih časnikih. Ponavadi se navajajo primeri neuspešne, mazaške dejavnosti. Nekaj primerov za ilustracijo:

Leta 1846: „Bliz Ljubljane biva neka žena, ki zna s peskam svetih Ušarij oči ozdravljati. Poprejšnji teden je tukaj eni ženi smet v oče peršla; berž pride svetvavka s peskam svetih

Ušarj, in ko ga v osmeteno oko dene, ji je ta (kdo bi bil to mislil?!) še veliko hujši storil, kakor poprej smet (Vraža, str. 76).

Leta 1847 iz Kroepe: „Danes vam pa oznanimo ravnanje Matajata, ki je imenovani deklici strup tako zagovarjal, da je drugi dan umerla...“ (Strup, str. 147).

Leta 1847 v fari R... sosesi Z..., se neke žene vodenica prime... Ko je babela prišla, je berž ko je duri odperla, že začela na vse usta lagati: „oh že vem, kaj vam je; ta bolezen vam je narejena“ — zdaj začne nekaj berbljati in bolno kaditi, da jo že dim v hiši zadušiti hoče...“ (Novice, str. 154).

Leta 1857 s Štajerskega: „...kadar ima otrok božjast. En možak mora hlače sleči in pri ti priči morajo v tople hlače vtakniti božjastnega otroka, tako, da glava tja pride, kjer je bila popred rit, v tem se mora še z majaronovo štupo kaditi!“ (A.J., str. 103).

5.

Čarovno zdravilsko znanje je imelo korenine, prav tako kot naravna zdravila, v prejšnjih stoletjih. In prav tako se je prenašalo iz roda v rod. O tem so znana poleg posplošenih (Erjavec, 1882/3, str. 337) tudi določnejša pričevanja (npr. Slovenci, str. 23; Xr., str. 155). Še konec 19. stoletja je bilo zapisano, da „prihajajo bajila z zagovori vred od očeta na sina, od matere samo na hčer (Navratil, str. 176). Nekateri čarovni zdravilski postopki in med njimi zlasti tisti združeni z zagovarjanjem so bili zapisani tudi v zagovornih rokopisnih bukvah, posamezni zagovori pa na listih papirja. Prav tako kot bukve so jih ljudje skrbno hranili. Večinoma so napisane zagovore kot neke vrste družinsko svetinjo izročali iz roda v rod. V potrebi so prosili tudi kogarkoli, da je prebral zagovor z lista, čeprav se ni ukvarjal s tem (Kette).

Čeprav je poleg svetne še gorečnejše preganjala čarovno praznoverno zdravljenje cerkvena gosposka, se je marsikje ohranilo še med svetovnjima vojnama (Makarovič, Zapiski). Potemtakem sklepamo, da je bilo živo tudi še ob koncu 19. stoletja. Več kot 600 doslej zapisanih zagovorov (Dolanc, Zagovori, str. 45) in na stotine čarovnih nasvetov za zdravljenje te ali one bolezni kaže, da so se širili tudi zunaj družinskega kroga. Že pred leti je bila zapisana misel, da je iz več vzrokov (npr. ozaveščanja ljudi, bolj urejenega zdravstvenega varstva) prenehalo skrbno čuvanje čarovnih receptov v družinskem krogu (Jagodic, str. 77). Zlasti za lažje bolezni, npr. uroke, bradavice, ječmena na očesu, ki bi se tako ali tako pozdravile same od sebe, so bili splošneje znani čarovni postopki, hkrati s kratkimi zagovori. V potrebi so jih zaupale mati hčerki, tašča snahi, teta nečakinji. Le tako lahko razumemo, da tudi še dandanes v številnih vaseh poznajo skoraj vse starejše ženske krajše zagovorne obrazce in z njimi povezane čarovne postopke (Makarovič, Zapiski).

K širjenju čarovnega zdravilskega znanja so na neki način, čeprav nenamerno, prispevale tudi Novice in nekateri drugi časniki. V silnem prizadevanju, da bi izkoreninili „praznovrje, neumnost, mazaštvo“, so občasno objavljale vzorce čarovnega vedenja hkrati z zagovori (npr. Strup, str. 147). Tako so omogočili, vsaj tistim, ki so znali brati in pisati, da so lahko, če že ne zase, pa za koga drugega, prepisali zagovor.

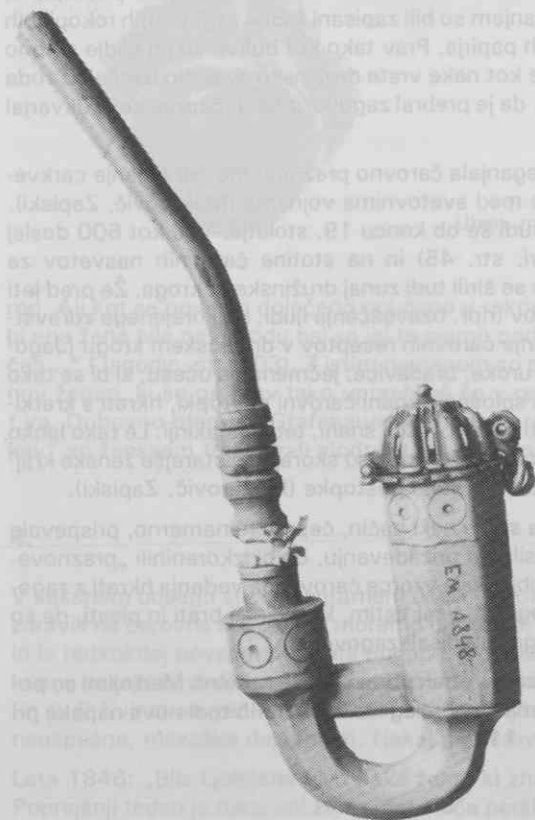
Vsebina in oblika čarovnih postopkov in zagovornih obrazcev sta različni. Med njimi so poleg izročeni tudi novejši. Za vse pa so značilne poleg mnogih starih tudi nove napake pri prepisovanju (npr. Dolenc, Bukve 1, str. 116).

VI. O skrbi za zdravje in preprečevanje bolezni

V agrarnem okolju so splošneje preprečevali in zdravili razne bolezni, le malo pa so skrbeli za zdravje. Vsaj tako sklepamo po doslej znanem etnomedicinskem gradivu. To se sklada tudi s tole ugotovitvijo: „Sledi, kako so naši ljudski zdravniki z rastlinskim zdravljenjem, delno pa s praznoverskim, skušali preprečiti bolezen, najdemo skoraj pri vsakem opisu obolenja“ (Möderndorfer, str. 19). V obravnavanem stoletju so izpričane številne oblike preprečevanja bolezni (Möderndorfer, npr. str. 51, 61).

1.

Kar zadeva skrb za zdravje, so poučni podobni podatki, ki pričajo o tem, da so v agrarnem okolju na splošno malo ali nič skrbeli za svoje zdravje. Vse kaže, da so, če so se na primer pri težaškem in napornem delu pregreli, ravnali prav nasprotno, kot bi bilo dobro (npr. Lendovšek, str. 96). To je bilo v skladu s prepričanjem, da „mi nismo mehki kot gospoda, nam nobena reč ne škoduje“. Prav zaradi takšnega prepričanja pa „jih gre“, kot zatrjuje člankar leta 1853, „morebiti polovica iz same malomarnosti pred časom v zemljo“ (Levičnik, str. 339, 400).

Lesena pipa, 19. stoletje, Gorenjsko
(SEM, inv. št. 1848)

V raznih sestavkih se dalje posredno poučimo o tako rekoč nikakršni skrbi za zdravje pri kmečkem prebivalstvu tudi, kar zadeva oblačenje, prehrano, ogrevanje bivališč in nekatere škodljive navade (V., str. 134). Sredi 19. stoletja je moralo biti že močno razširjeno kajenje, „pitje tobaka“, četudi je treba jemati nekatera poročila za pretirana. V tedanjih časnikih so večkrat opozarjali na škodljive posledice kajenja (Jažirk, str. 190). Med drugim so svarili kadičce tudi z navajanjem strašljivih zgledov, na primer, da je „gospod profesor Nathan v Ljubljanski bolnišnici dvema kmetoma kos spodnjih žnabljev odrezal, ker sta imela raka“. Oba sta namreč bila tobakarja in sta „tobak pila“ iz pipic s kratkimi cevkami, ki so bile zato tembolj škodljive (Bleiweis, Svarilo, str. 47). Še bolj so v drugi polovici 19. stoletja opozarjali tedanji časniki in knjige na škodljivost pitja alkohola. Dalje so zlasti v Novicah vedno znova opozarjali, da je treba skrbeti za zdravje na primer ob primestnih zadušitvah z ogljikovim dvokisom zaradi kurjenja peči s premogom, močnih ozeblin ali zmrznitve (npr. Prigodbe, str. 44, Novice, str. 44). Nezgode pri delu in pri streljanju z možnarji ob nekaterih vaških praznikih, niso bile redke. Najbrže so jih ljudje sprejemali samoumevno, češ da je bilo človeku namenjeno. Zato so tedanji člankarji ob takšnih nezgodah tembolj poudarjali, da sta jih povzročila „nerodnost in neumnost“ (Virk, str. 107).

Ponekod sta tudi pri vzreji otrok botrovali malomarnost in nevednost pogostejšim nezgodam dojenčkov in otrok. O tem je kar nekaj pričevanj. Omenjajo se, na primer, nevrotične motnje otrok zaradi plašenja otrok (Otrok, str. 191), telesne okvare otrok zaradi prenašanja bremen na glavi (Navada, str. 75), dalje zaradi neprimerne in nočnega dela v glazutah (Kuret II, str. 221) in končno zadušitve dojenčkov zaradi uporabe neprimerne cuclja (Culica, str. 12).

2.

Če povzamemo, so skušali ljudje preprečevati razne notranje in zunanje bolezni z naravnimi, zlasti rastlinskimi in tudi čarovnimi načini. V sistematičnem delu o ljudski medicini pri Slovencih so opisani razni varovalni ukrepi skoraj za vse vrste bolezni, razen zoper poškodbe, nekatere ugrize in otroške bolezni (Möderndorfer, npr. str. 24, 269). Med varovalnimi sestavinami so poleg podedovanih tudi takšne, ki jih je nekaj predpisovala uradna medicina. V času epidemij, na primer kolere, v raznih letih 19. stoletja so imeli na Dolenjskem menda v vsaki hiši melisni duh in kamilice, ker so tako svetovali župniki z lece (Trdina II, str. 464,; B.L., str. 52). Podobno govori zapis iz leta 1873 za Spodnjo Idrijo, kjer so konec leta 1872 po nasvetu domačega župnika, ko so razsajale kože in tifus, žvečili brinjeve jagode ali kolmež ali držali v ustih brinjevo olje, kadar so šli na obisk k bolniku (Novice, str. 52). Leta 1865 so, na primer, v Nabrežini kadili „vse ljudi in blago“ s klorovim dimom, o čemer pa so Novice poročale s pridržkom, „kakor da bi se kolera odkaditi dala“ (Dežela, str. 268). Zanimivo pa je, da so Novice že leta 1855 priporočale med varovalnimi sredstvi tudi klorovo apno (Pisma, str. 226).

Kolera, ki je po naših krajih občasno divjala v 19. stoletju, npr. leta 1836, 1855, 1866 (Kobal) je pomorila v posameznih vaseh in farah skoraj četrtino ljudi; na primer v Zagorju na Notranjskem 1855. leta 84, v vsej fari pa 124 ljudi (Glarvarstvo, str. 92). Zagotovo je ob vsakokratni epidemiji popadel ljudi silen strah pred boleznijo. Upravičeno! Leta 1850 so sporočili z Dolenjskega, da jih na primer v Medeni (Mirni) peči oboli tudi po pet v eni hiši (Kolera, str. 174). Sodobni člankarji so pogosteje kot o drugih nalezljivih boleznih pisali o koleri in opozarjali na neupravičenost strahu. Bili so mnenja, da „strah škoduje pri ravno ti bolezni več kakor pri marsikateri drugi...“ (Bleiweis, str. 256). Vsesplošni

preplah so skušali zavreti zdravniki in tudi nekateri drugi izobraženci s pisanjem člankov o koleri in podobnimi nasveti kot je tale: „Nepotrebni strah si prežene človek z zaupanjem na milost Božjo in na pamet svojo“ (Pisma, str. 226). Podobno je zapisal leta 1831 tudi avtor knjige *Die Cholera* v predgovoru (Potočnik).

V času epidemij, na primer legarja, so se skušali ljudje varovati pred boleznijo ali zdraviti z alkoholom, kljub temu da so se lahko prepričali, kot je na primer bilo zapisano leta 1871 za mirnopoško župo, da so umirali za legarjem največ tisti, ki so si gasili žejo z vinom (Trdina II, str. 381). Očitno tudi tamkaj niso zalegla opozorila zdravnikov, da se pri legarju ne sme piti alkohola (Novice 1850, str. 33). Kmečko prebivalstvo je, kot potrjuje obilica gradiva, ob nalezljivih in drugih boleznih vztrajalo pri svojih zdravilih (Möderndorfer, str. 37).

3.

Cepljenje zoper kože si je med kmečkim prebivalstvom utiralo pot le počasi in ponekod s precejšnjimi težavami. Tega sta bila kriva tudi praznoverje in nizka zdravstvena osveščenost (Slomšek, str. 166; Opomin, str. 61). Cepljenje proti kozam je bilo uzakonjeno in obvezno že po francoski zasedbi slovenskih krajev tudi v Ilirskih provincah leta 1810 (Borisov, Zgodovina, str. 247). Ponekod, na primer, na Slovenskem Štajerskem se je cepljenje uveljavilo že pred sredo 19. stoletja. O tem so znana poročila iz raznih krajev, na primer iz Bizeljskega leta 1843 (Kuret I, str. 77), sočasno tudi iz Šmarja pri Jelšah (Kuret II, str. 193). Marsikje so se, kot priča niz podatkov od leta 1842 do 1855, nepoučene matere upirale cepljenju (Opomin, str. 294). O tem je prav slikovito zapisal Anton Martin Slomšek v svoji knjižici *Blashe in Neshiza* v nedelski šoli: „Preteklo nedeljo so v Slavini kose ali osepenze nastavljali. Kar je bilo Polank, se niso te dobrote branile, Gorjanke so pa morli s berizham goniti, de so svoje otroke prinesle. Posebno hude so bile Rakovske babe... sa pervim voglam nastavljene osepenze is rokize izsisajo...!“ (Slomšek, str. 166). Po vsej verjetnosti so se ponekod matere upirale celjenju še proti koncu 19. stoletja. K tej misli nas navaja podatek, da je, na primer, v horjulski fari umrlo za kozami 1874. leta 47, leta 1888/89 pa celo 57 faranov (Kržišnik, str. 708).

Med vzroki za izmikanje cepljenju so kmečke matere navajale tudi tele: „Če niso stavili koz starim očetom, zakaj bi jih potem nam? Prave kože sčistijo telo in se zato te bolezni ne kaže otepati. Cepljenje ne pomaga vedno. Zakaj bi nosili cepljene otroke na kontrolni pregled. Odkar cepijo koze, so se pojavile druge in razširile nekatere dosedanje otroške bolezni. Moč cepljenja z leti opeša, potemtakem se ne splača cepiti“ (Koze, str. 66).

4.

Že na drugem mestu je bilo omenjeno, da kmet istočasno pošlje po gospoda in zdravnika. Tu pa navajamo ne tako redko mnenje, da je „kmetu več pomenila živina kot družina“. Oba reka, ki ju vsekakor ne moremo posploševati, vsaj do neke mere označujeta odnos kmečkega prebivalstva do domačih in do bolnikov. O tem se poučimo tudi določeneje v zapisu iz leta 1808: „... Stvar je seveda frapantna, a če opazuješ gospodarja, ko mu oboli kakšna žival ali človek, boš videl, da pri prvi hitro išče pomoči in sveta, pri drugem pa se vda v božjo voljo in pravi: bo že ozdravel, če še ni prišla njegova ura; če pa mu je namenjeno umreti, ne pomaga nobeno zdravilo in le Bog bi mogel pomagati!“ (Zupan, str. 58, 59). V ustnem izročilu so znani podobni podatki še za konec 19. stoletja, razlika je bila le v

tem, da so takrat bolj kot z božjo pomočjo že računali s tem, da se bo bolezen „predjala“ (Makarovič, Zapiski).

Tudi nega domačih in še posebno poslov ob boleznih je bila v 19. stoletju marsikje v skladu z omenjenim odnosom do družine. Podatka o neusmiljenem ravnanju z bolno dekle na kmetiji leta 1849 res ne kaže posploševati (D., str. 70–71), pridružujejo pa se mu številnejši in preverjeni podatki za konec stoletja, ki pričajo o skrajno slabem odnosu in negi bolnih družinskih članov ter še zlasti poslov (Makarovič, Zapiski).

Domnevamo pa, da je bilo ponekod tudi drugače. Že sredi 19. stoletja je izšlo več člankov (npr. B, str. 71 ss; Podučenje, str. 33), v katerih so člankarji na preprost in umljiv način opisovali, kako je treba ravnati z bolnikom. O tem so pisali tudi avtorji samostojnih del (Robida, Slomšek).

VII. Pitje alkoholnih pijač in alkoholizem

O pitju alkoholnih pijač in hkrati tudi o alkoholizmu v agrarnem okolju je mnogo podatkov. Na splošno pričajo o njuni razširjenosti in na splošno tudi ostro obsojajo pitje alkoholnih, zlasti žganih pijač. Bržkone tudi upravičeno! Hkrati pa je treba jemati nekatera pričevanja s pridržkom, posebno tista, ki dajejo v isti koš podedovano navado pitja vina ali mošta v vinorodnih ali sadjarskih krajih in alkoholizem nasploh.

V agrarnem okolju je bilo prekomerno pitje alkohola večinoma omejeno na nekatera občasna, večinoma praznina in delovna priložnosti. Vmes pa so bila daljša obdobja marsikdaj prav živinskega garanja (npr. košnja, gnojvoza, sečnja, prenašanje zemlje) na lastni ali če je šlo za posle in dninarje na tuji zemlji, pri katerem je alkohol pomenil tudi del prehrane.

Pod vplivom prosvetljenih idej so izobraženci 19. stoletja verjetno bolj kot kdajkoli popreje opozarjali na pogubnost pijančevanja v agrarnem okolju. V številnih delih so avtorji poudarjali pijančevanje povsem razumno tudi kot družinsko in družbeno in ne samo osebno zlo (Pijančevanje, str. 27 ss; Praprotnik).

Pijančevanje na eni in zmerno pitje alkoholnih pijač na drugi strani pa prav tako kot nekateri drugi etnomedicinski pojavi 19. stoletja pričajo o stopnji zdravstvene kulture v agrarnem okolju.

1.

Pijančevanje tudi v agrarnem okolju ni bilo neznan pojav. Vendar sta bili razširjenost in stopnja pitja alkoholnih pijač v raznih območjih in v raznih obdobjih precej različni. O tem priča bogato gradivo, ki je na voljo za posamezna leta in za posamezna območja. Med njimi so večinoma, npr. za Slovensko Štajersko označeni kot sedeži nabornih okrajev, okrajnih in davčnih gosposčin ali župnijskih uradov (v nadaljnjem besedilu jih zaradi enostavnosti označujemo največkrat kot okraje).

Že leta 1810 je bilo „uživanje vina“ označeno kot ena izmed glavnih napak prebivalstva v okraju Brestanica (Kuret I, str. 86). Naslednje leto pa je sporočil okrajni komisar podobno tudi na Arvež: „Poleg lakomnosti je pijančevanje ena izmed najhujših napak tukajšnjega ljudstva. Vdano mu je do neizmernosti“ (Kuret I, str. 63). Podobna pričevanja so bila zapisana v prvi polovici 19. stoletja tudi za mnoge druge kraje na Slovenskem Štajerskem, na

primer leta 1831 za območje graščine Jelše (Kuret II, str. 194) in za okraj Bizeljsko (Kuret I, str. 78). Za Bizeljsko je pripisal poročevalec, da se je nagnjenje k pijančenju povečalo v zadnjih letih, ker ne morejo prodati vina (Kuret I, str. 78).

Poleg vina se je sredi 19. stoletja omenjalo tudi že pogostejše pitje žganja. Ob posplošenih pričevanjih (npr. Smes, str. 92), zasledimo tudi konkretna, na primer leta 1845 iz Vač (Povest, str. 36), leta 1848 s Tolminskega (Cafov, str. 43) in leta 1858 iz Škalske doline (Vijanski, str. 398).

Iz vzrokov, ki jih navajamo na drugem mestu, se je tudi pitje žganja povečalo že sredi in zlasti proti koncu 19. stoletja. Bolj kot poprej se je začelo širiti med kmečko prebivalstvo, marsikje pa se je tedaj šele začelo uveljavljati. Zato niso redke posplošene ugotovitve: „Prava šiba kmetijskega stanu je postalo v poslednjih letih čezmerno žganjepitje.“ Člankar je dalje ugotavljal, da so spočetka pili le bolj sprijeti ljudje, na primer berači, delavci, hlapci, zdaj pa tudi že kmetje, na primer na Koroškem, Gorenjskem, deloma na Notranjskem, Štajerskem in Primorskem (Vošnjak, Žganje, str. 32).

Po sočasnem podatku je količina popitega žganja, ki je na primer leta 1886 dosegla na Kranjskem dva milijona litrov, stekla predvsem po grlih rokodelskega, dvinarskega in hlapčevskega stanu“ (Žganjepitje, str. 20). To priča, da se je vrgel v pitje žganja predvsem agrarni proletariat, med kmeti pa verjetneje le manjši, izjemoma tudi večji kmetje.

Že sredi 19. stoletja je bilo ustaljeno mnenje, da so pijanci tudi (vsi) kmetje, ki se ukvarjajo s prevozništvom (R., str. 35). V zvezi z vozniki iz senožeške okolice je bilo ponovno potrjeno leta 1851 (Pogled, str. 202). Prevoznišтво je pomenilo v 19. stoletju tudi marsikje drugod na slovenskem ozemlju prepotrebni dodatni vir preživetja (gl. tudi Smerdel). Vozniki so se med potjo ustavljali tudi v gostilnah. O tem so znana podobna in bržkone pretirana pričevanja: „Poprej ko blago v Terst perpeljejo, se oglasijo skorej v vsih krčmah...“ (Pogled, str. 202). Pričevanja so prerasla sčasoma v ustaljena mnenja in zaradi pijančenja je bilo prevoznišтво ožigosano tudi kot „poguba kmetov“ (Pogled, str. 202).

Ob podatkih o močno razširjenem pitju žganja so tembolj razveseljiva pričevanja iz postojnskega glavarstva, ki zatrjujejo za večino naselij, da tamkajšnje prebivalstvo ne pije žganja, kvečjemu vino, toda zmerno. Poročevalci so za nekatere kraje, na primer podobno kot za Knežak, poudarili, da je ljudstvo „zmerno v jedi in pijači ter žganjepitju posebno sovražno“ (Glavarstvo, str. 81). Poročevalec s Trnovega je primerjalno zapisal, da se tamkaj spije po statističnih podatkih najmanj žganja (Glavarstvo, str. 79). Med vzroki za to, so nekateri navedli, da žganje drago prodajajo, prav tako tudi vino in izkupiček porabijo za plačilo davkov (Glavarstvo, str. 167). Med prebivalstvom posameznih naselij so bile tudi že izjeme. Ponekod se je žganje začelo počasi širiti. Vsaj tako sklepamo po nekaterih podatkih, kot je bilo zapisano na primer za Senožeče, „da se jih ta kužna bolezen zmira bolj poprijemlje“ (Glavarstvo, str. 110).

Med pivci in zlasti čezmernimi pivci alkoholnih pijač so prevladovali moški. Zlasti v vinorodnih krajih so se rade opijale tudi ženske. Pričevanja o tem niso tako borna. Iz srede 19. stoletja se je ohranil celo hudomušen slikarski zapis. O tem, da so poleg moških rade pile tudi ženske, se poučimo pogosteje za Dolenjsko (npr. Št. Rupert, str. 95). Vsaj za zadnjo četrtino 19. stoletja niso redki podatki, da so npr. na Dolenjskem ženske poleg vina rade srkale tudi žganje (Trdina I, str. 184). Zanimivo pa je, da je prav pisatelj Janez Trdina, ki je na več mestih zapisal, da Dolenjke rade pijejo, oporekal zapisanim mnenjem pripovedovalcev, češ da so „Dolenjke pivke, ne pa pijanke“ (Trdina II, str. 406).

Panjska končnica z letnico 1849, Mož pelje pijano ženo na vozičku, Gorenjsko (SEM inv. št. 1027)

Naj še omenimo, da so po zgledu staršev, po vsej verjetnosti le staršev alkoholikov, pili tudi otroci. O tem je največ podatkov za Dolenjsko (npr. Trdina, str. 534, 569, 581). Med njimi so znani tudi podobni, skoraj neverjetni: „Otrok pri nas na eno plat ust sesa, na drugo pa mu mati vliva vino v grlo. Oddojen dobiva mesto vode vino“ (Trdina I, str. 261). Če lahko verjamemo podatku, ki pa ga nikakor ne kaže posploševati, je nekoliko večji otrok, če se je primerilo, da mu starši niso dali vina, tudi sam prišel ponj v gostilno (Trdina I, str. 53).

Nekateri starši so otroke celo sami vzpodbujali k pitju, kot priča peščica podatkov. Med njimi je zapis, da je oče, ki je cele tedne pijančeval po krčmah, svojemu dvanajstletnemu sinu celo veleval: „Pij Matiček, da bodeš skoro tak mož, kakor sim jez“ (R., Oče, str. 40).

Po zgledu starejših so ponekod mlajši najstniki pili tudi žganje, kakor povzemamo po časnikarskih novicah (npr. Zdravje, str. 91). Domnevamo pa, da je bil otroški alkoholizem v 19. stoletju vendarle manj razširjen kot so navajali v raznih protialkoholnih člankih, bržkone iz vzgojnih namenov.

2.

V okoljih s podedovano navado pitja vina ali mošta so znana (tudi dandanes) precej različna merila za zmerno količino popitega vina, mošta ali žganja. Zlasti ob težaških kmečkih delih, ko prispeva sicer tudi alkohol del prehranskih kalorij, je bila marsikje presežena (Makarovič, Strojna, str. 412). Nič drugače ni bilo v 19. stoletju, če upoštevamo posplošene statistične in povsem določene podatke. Samo na Kranjskem so, kot je bilo že omenjeno, po podatku za leto 1885 agrarni proletarci in obrtniki popili dva milijona litrov žganja. Če upoštevamo, da so šteli približno tretjino tedanjega prebivalstva na Kranjskem, je posameznik popil na leto povprečno 12 litrov žganja.

O čezmernih količinah popitega alkohola pri posameznikih, v skupinah ali družinah je zapisanih predvsem za Dolenjsko precej podatkov. Med njimi prevladujejo takšni, ki bi močno povečali statistično povprečje količine popitega vina. Starejša ženska, na primer, je občasno spila pol kupice vina ali pa 3 do 4 glažke dobrega brinjevca (Trdina II, str. 461). V Bršlino so menci, to je 6 fantov in 2 dekleti, spili med delom in potem pri večerji (tj. od devetih zvečer do treh zjutraj) 6 bokalov vina (približno 9 litrov). V istem času so ga pili

menci v Prečnem zmerneje, saj je 11 do 13 fantov in deklet popilo le 2 bokala (tj. blizu 3; Trdina I, str. 208). V „pijanskih kočah“, kot je zapisano v gradivu z Dolenjskega, so ga okoli leta 1870 popili po 100 veder (tj. več kot 560 litrov), ponekod pa tudi 170 veder (à 56,6 litra; Trdina I, str. 328). Ženska na Kalu ga je popila v dveh tednih tudi 5 vrčev, bajtarica na Karlovcu pa vsak dan kar 7 bokalov (tj. približno 10 l; Trdina I, str. 172).

Navedeni in drugi podatki ponovno pričajo, da je pijančevanje prevladovalo med agrarnimi proletarci. Pijančevanje kmetov bi kaj kmalu pomenilo gospodarski propad kmetije, zato najbrž ni moglo biti tako množično, kot se občasno omenja za različne kraje na Kranjskem.

3.

Za agrarno okolje v 19. stoletju so izpričane različne z nekaterimi navadami, šegami in drugimi kulturnimi sestavinami povezane priložnosti za pitje in opijanje.

V vinorodnih krajih je bilo na splošno v navadi vsakdanje pitje alkoholnih pijač, največkrat pri obedu, ponekod tudi prej, kot je bilo zapisano leta 1870 (Trdina I, str. 11). Poleg domačih so pili vino, v koroških vaseh pa tudi mošt morebitni posli in dninarji, ki so občasno delali na kmetijah (Makarovič, npr. Strojna, str. 164).

V okolju s podedovano navado pitja je doma pridelano vino omogočalo poleg zmernega in vsakdanjega pitja vina tudi čezmerno uživanje alkohola, alkoholizem. Podobno velja tudi za območja, na katerih so ljudje sami kuhali žganje. O tem je na voljo kar precej podobnih pričevanj, zlasti o vinorodnih krajih, kot pove npr. podatek iz leta 1831 za območje graščine Jelše na Slovenskem Štajerskem: „Značaj prebivalstva v tem okraju je miren. Samo vdanost pijači, ki se ji je v teh vinorodnih krajih težko odreči, vodi do marsikaterih prestopkov“ (Kuret II, str. 194). V vinorodnih krajih se je pijančevanje povečalo tudi takrat, ko niso mogli prodati presežka pridelanega vina, na primer leta 1843 v brežiškem okraju (Kuret I, str. 99) in dobro desetletje poprej v bizeljskem okraju (Kuret I, str. 78).

Pri opisu kakovosti življenja v arveškem okraju na Slovenskem Štajerskem leta 1811 je tedanji komisar naštel skoraj vse priložnosti za pitje in pijančevanje v tamkajšnjem družinskem in vaškem okolju: „Ob vsaki priložnosti, pri krstih, ženitovanjih, pogrebih, žegnanih, živinskih sejmih in drugih shodih lokajo vino čez mero in se vsakokrat krepko napijejo“ (Kuret I, str. 63).

O pitju vina v takih in drugih okoliščinah je dosti posplošenih in tudi določnejših podatkov za razna območja slovenskega ozemlja. Med njimi so, na primer, tudi podatki, da so marsikje pile vino tudi nosečnice in porodnice (Trdina, str. 190).

Dolenjske porodnice so, vsaj okoli leta 1870 pile tudi čez mero, če lahko verjamemo najbrž preveč posplošenemu in pretiranemu podatku, da popije „Dolenjka v otročji postelji nekoliko veder vina“ (Trdina III, str. 823) in da dolenjske „Babe ločejo vina strahovito o porodu“ (Trdina I, str. 329).

K dobri volji in razigranosti svatov je precej pripomoglo tudi pitje vina in ponekod žganih pijač. Brez alkohola najbrž ni bilo nobene svatbe v agrarnem okolju. Marsikje so ponudili pijačo tudi sosedom in drugim, ki so prišli „kropit, varovat“ umrlega. Vsaj ponekod je navada prerasla tudi v pijančevanje ob pokojnikovem odru. Sklepamo, da najbrž ne samo na Dolenjskem, odkoder je tale zapis iz leta 1870: „Radi pijače pride jih vse polno kropit bogatega mrliča... drle so vse trcijalke in druge pijandure k odru“ (Trdina I, str. 319).

V vinorodnih krajih so pili vino pri vseh, še zlasti pa pri težaških in vzajemnih delih (npr. košnji, kopanju v vinogradih). Po nenapisanih pravilih so kopači lahko vino tudi ukradli, če jim ga niso dali dovolj (Trdina I, str. 75).

Ponekod v Beli krajini so vsaj še leta 1886 po stari šegi dajali pastirjem na vnebohod poleg hrane tudi žganje ali vino s seboj, ko so gnali na pašo (I.Š., str. 212).

Pijančevanje se npr. za Dolenjsko omenja tudi ob birmi leta 1870 (Trdina III, str. 867) in sredi 19. stoletja ob likofih po kupčiji (Novice 1846, str. 131). Dosti so pili tudi naborniki, nekateri bržkone tudi mnogo preveč, če lahko verjamemo zapisu, da se „pijani sem ter tja valjajo“ (Bukve, str. 164). Prizorišča pijančevanja so bili tudi semnji (Trdina I, str. 254).

Med odklonilnimi, v zvezi z božjepotništvom povezanimi pojavi se večkrat omenja tudi pijančevanje romarjev. V raznih sestavkih, ki jih je večinoma napisala duhovščina, se marsikdaj omenja kot posplošena in pregrešna razvada božjepotnikov. V narodopisnih pričevanjih z Dolenjskega pa zasledimo tudi nazornejše, čeravno mogoče pretirane podatke o pijančevanju. Na primer v Straži o veliki maši leta 1870: „Pilo se je strahovito. Ob petih popoldne videl sem že dosti pijanih deklet. Ena pala mi je pred noge, češ da jo lomi božjast, druga butila v me... To se ve da so s hčerkami vred upijanile se tudi matere“ (Trdina I, str. 184 in na drugih mestih npr. 139, 167, II, str. 430).

S pitjem vina so v 19. stoletju predvsem v vinorodnih krajih preganjali ali zdravili razne bolezni. O tem pričajo tudi podobni reki: „Dolenjec, če je bolan ne gre k zdravnici, gre le k lodrici“ (Barle, str. 50). Po mnenju poročevalca iz leta 1811 pa je poleg velike nesnage, slabe hrane in slabega zraka pospeševalo pogosto obolenje za živčno vročico tudi čezmerno uživanje vina (Kuret I, str. 62).

4.

V agrarnem okolju se najbrže niso kdovekak ukvarjali z vzroki in posledicami alkoholizma. Kot rečeno, je bilo pitje vina v vinorodnih krajih sestavni del vsakdanje prehrane, opijanje in pijančevanje pa navsezadnje občasen, s praznim vzdušjem, sprostitvijo in družabnostjo povezan pojav. Bržkone tudi zavoljo teh vzrokov skoraj prevladujejo med pregovori o vinu tisti, ki so naklonjeni pitju alkohola in do neke mere tudi alkoholizmu. Na primer: „Vino je dar božji“, „Vino je mladim za veselje, starim za zdravje“, „Žeja se prežene z vodo, dolgčas z vinom“, „Vino oplakuje skrbi“, „Tri naj večje dobrote so: Vinska kapljica, svinjska rebrca pa ženska stegenca“, „Vino dela v zakonu prepir ali vino dela tudi spravo“, „Velik pijanec dober delavec“ (Trdina III, str. 680, 728, 729).

O vzrokih in posledicah alkoholizma v agrarnem okolju so precej razmišljali in pisali izobraženci 19. stoletja, med njimi poleg zdravnikov in duhovnikov tudi učitelji. Pogostoma so med glavnimi vzroki za pitje vina in posebej žganja navajali preveliko število krčem, nizko ceno žganja, zlasti umetnega, dalje že omenjeno pridelovanje vina in razne s pitjem povezane priložnosti (Novice, str. 34 ss). Med vzroki bolj osebne narave so omenjali pivske zglede staršev in s tem povezano dednost, pomanjkanje, revščino in obup (Dolenjske novice 1886, str. 9). Hkrati z alkoholikom so marsikdaj zlasti njegovi pivski tovariši krivili za opijanje njegovo ženo in celo otroke. O tem priča poleg posplošenih podatkov, tudi naslednje, povsem določno pričevanje, ki razen tega razkriva hude posledice alkoholizma gospodarja z velike kmetije v mozirski okolici v drugi polovici 19. stoletja „... Slišali smo že, da je bil Janez od kraja prav priden gospodar in skrben oče svoje hiše. Kako bi bilo tudi drugače mogoče toliko in tako lepih poslopij postaviti. Pozneje pa... Poprijel se je tako po-

gubnega pijančevanja. Dela na domu ni več skrbno opravljal, toliko bolj je pa pohajal in popival po krčmah... Dostikrat je po cele dneve popival, potem pa je prihrul domu ves razsrdjen ter je razbijal in vrešal, da je bilo grozno. Navadno pa sam ni nikdar popival, temveč je imel vedno polno mizo žejnih in lačnih prilizunov okrog sebe. Prav mnogokrat se je zgodilo, da so se morali mati z otroci poskriti pred hudo očetovo jezo... Ko bi bil Janez sam popival, tedaj bi pač ne bil mogel nikdar toliko zapraviti. Doma pa je bila vsled tega velika sirovščina, pomanjkovalo je najpotrebnejših reči, celo soli dostikrat ni bilo več pri hiši. Lahko umevno je pač, da je pri takih razmerah celo gospodarstvo silno hiralo. Namesto, da bi se bil kak krajcer prihranil... je začel Janez delati celo dolgove, v katere se je vedno bolj pogrezal. Koliko smo domači pri tem očetovem početju, zlasti mati in mi otroci, užili in pretrpeli žalosti in tuge, tega pač razun nas nihče ne ve. Delali smo kolikor smo mogli, samo da bi lahko rešili dom... Največje homatije so se godile l. 1872. Ob sv. Jakobu je Janez vse domače razpodil... Bilo je pa takrat res grozno pri hiši. Zemlja je bila neobdelana, v hlevih pa ni bilo prav nikake živine. Nekateri navidezni in hinavski prijatelji so se pa vsega tega le prav veselili... Le ti hinavci so seveda tudi pravili in trdili, da vsemu temu ni kriv Janez pač pa žena in otroci... Kar je bilo pa poštenih mož, tisti pa so le uvideli in spoznali, da je vse to zakrivil Janez in njegovi hinavski prilizuni ... Jasno pa vse to priča, kam pride človek, ki se uda tako nesrečnemu pijančevanju, po katerem se zapravi premoženje in se pride tudi ob dobro in pošteno ime (Praprotnik).

5.

Pitje alkohola, porojeno iz takšnih ali drugačnih vzrokov je pomenilo prehrano, uteho, razvedrilo, bič in pogubo ljudi. Zdi se, da so se ljudje pri tehtanju zoper ali za pitje alkoholnih pijač odločali vsaj v vinorodnih krajih, za slednje. V tem smislu tudi razumemo zapis iz novomeške okolice, leta 1870: „Ljudem, kakor povsod slišim, zameril se je kapelan močno s svojo shodnjo pridigo zoper pijance, o katerih je trdil, da se nikakor ne morejo poboljšati. Vidi se prav očevidno, da je zadela puščica v srce ali žali bog neprave poboljšanje budeče žilice. Vse je veselo zdaj, čuvši, da bo prestavljen prav kmali v Trebnje“ (Trdina I, str. 151).

Najbrže ni preveč preprosta misel, da je v skladu s strpnim, če že ne naklonjenim odnosom do pitja opojnih pijač tudi ljudska farmakopeja.

V sistematičnih delih o zdravljenju z naravnimi in čarovnimi postopki (Dolenc, Zbirka, Möderndorfer, Zabukovec) je naštetih blizu dvesto vrst bolezni. To je celo nekaj več kot npr. v letnem poročilu Bolnice usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu iz leta 1898, če upoštevamo poleg raznih notranjih in zunanjih obolenj (skupaj 122) še razne operativne posege (skupaj 53). Zanimivo pa je, da v bogati zakladnici ljudskega zdravilskega znanja manjkajo recepti za preprečevanje in tudi za zdravljenje alkoholizma. Prav tako se tudi pri bolnišničnih zdravljenjih ne omenja zdravljenje alkoholizma, bržkone v skladu s prevladujočim mnenjem o preprečevanju alkoholizma, da zaleže toliko, kot bi bob v steno metal (Pijančevanje, str. 27), in o zdravljenju alkoholizma, da se pijanec spreobrne, ko se v jamo zvrne (Kocbek, str. 53).

Redki podatki pričajo le, da so skušali v agrarnem okolju, na primer, na smrt pijanim ljudem pomagati na skrajno preproste načine, na primer s kavo in z mlekom (Notranjsko, str. 120), ali pa so prižgali blagoslovljeno svečo in jih močili z blagoslovljeno vodo (Valjevec, str. 64). O več kot strpnem odnosu do pitja alkohola priča tudi tale podatek z Dolenjskega: kdor zna narediti, da človek ne mara več za vino, tega ne sme delati, ker je greh (Trdina I, str. 42).

6. *Proc. Biokopri* — M. Dolenc, O dosedaj znanih ljudskih zdravstvenih težavah v Biokopri, *Biokopri* 4, 1878, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1977.

V 19. stoletju je dosegla znanstvena medicina velik napredek. V tem času je bil razvoj medicine eden najbolj plodovitih (Borisov, Zgodovina, str. 264). Zato ni naključje, da so se začeli ukvarjati zdravniki tudi z medikosocialnimi pojavi, med njimi z alkoholizmom. Zanimivo je, da se je na slovenskih tleh med prvimi lotil obravnavanja alkoholizma zdravnik Fran Viljem Lipič (1799—1845), ki je enajst let delal tudi v Ljubljani. Njegova monografija *Grundzüge zur Dipsobiostatik* iz leta 1834 je bila tedaj v vsej svetovni medicinski literaturi edinstven primer protialkoholne znanstvene razprave (Borisov, Zgodovina, str. 267, 269, 306).

V boju zoper alkoholizem na Slovenskem in zlasti v agrarnem okolju so sodelovali tudi nekateri slovenski izobraženci. Novice in drugi časniki ter nekatere knjige so igrale pri tem veliko vlogo. Poljudno napisana dela o alkoholizmu so bila namenjena predvsem ozaveščanju agrarnega prebivalstva in tudi delavstva. V njih so približno enako goreče napadali in obsojali pijančevanje. Članke so naslavljali s slikovitimi naslovi: „Snamnja, is kterih se sposna, da gre kmetijstvo rakovo pot (Snamnja, str. 144). Pijančevanje — huda človeška kuga (Pijančevanje, str. 27 ss). Žganju slovo! vojsko! (Volčič). S slikovitimi prisposodobami so obsojali zlasti starše, ki so ponujali otrokom pijačo, npr.: „Tak oče je hujši od divje zverine, ktera nedolžniga otroka razterga, strupnejši je kakor gad, kteri mu življenje v migljaji konča“ (R. Oče, str. 40).

Kazno je, da so v skladu s tedanjo stopnjo razpoznavanja spremnih odklonskih pojavov pijančevanja tudi že obravnavali kot družinski problem, in ne samo kot problem posameznika. V protialkoholnem branju so zato izpostavljeni poleg gmotnih kazalcev alkoholizma na kmetiji, npr. propadanje stanovanjskih in gospodarskih poslopij, zanemarjanje gospodarstva, poudarjeni tudi družbeni: beda družine, otrok in žene (npr. Glas, str. 101, Novice 1847; str. 27 ss; Pratika, str. 224). Do konca stoletja se vrstijo poročila župnikov iz raznih far, ki vsa govorijo, da se žganje širi kot najbolj kužna bolezen in da ljudje vidno hirajo duševno in telesno. Po statističnih podatkih naj bi samo leta 1883 umrlo zaradi žganja v ljubljanski okolici 38, kamniški 26, radovljiški 20 in v kranjski 11 ljudi (Vošnjak, Žganje, str. 33).

Po zgledu nekaterih držav, so tudi na slovenskem ozemlju in večinoma v agrarnem okolju, že zgodaj ustanavljali t.i. družbe ali bratovščine treznosti. Ljudje so se spočetka navdušeno včlanjevali, sčasoma pa je zanimanje splahnelo. Tako se je zgodilo, na primer, v dobrovski fari pri Ljubljani, kjer je bila „leta 1851 vpeljana bratovščina treznosti. Pristop je bil tako mnogoštevilen, da je samo v teku leta 1851. pristopilo nad 400 udov. Potem pa je gorečnost prenehala.“ (Lesjak, str. 30). Leta 1887 vpeljana Družba treznosti na Brezovici pri Ljubljani je ob nastanku štela celo 1200 udov (Novak, Zgodovina, str. 884, ki pa so v naslednjih letih odpadli. Podobno se je dogajalo tudi v številnih drugih krajih. V boju zoper alkoholizem so se družbe treznosti izkazale kot povsem neučinkovite.

Viri in literatura

- A. J. — A. J.-n., Smešnice — pa ne izmišljene, Novice gospodarske, obrtniške in narodske XV, Ljubljana 1857.
- Abram — L. Abram, Domače zdravilo, Kurja očesa, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXI, Ljubljana 1873.
- Andrejka — J. Andrejka, Jagode za oči, Etnolog II, Ljubljana 1934.
- B — B., Prigodbe, Drobtnice za leto 1846.
- B. L. — B. L., Zdravniške stvari, Domača zdravila pri kozah in mačuhu, iz Spodnje Idrije 8. svečana, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXI, Ljubljana 1873.
- Barle — Janko Barle, Iz narodne zakladnice, Letopis Matice Slovenske za leto 1893.
- Bitežnik — B. Bitežnik, Razvoj zdravstvenega zavarovanja na Primorskem, Koper 1981.
- Bleiweis, Spomin — Spomin na Koroško Belo in njeno kislo vodo, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1848.
- Bleiweis, Svarilo — Dr. Bleiweis, Svarilo kmetam, ki tobak pijejo, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Bogataj — J. Bogataj, Iz ljudske medicine na Dolenjskem. V: Zgodovinski oris zdravstva na Dolenjskem, Knjižnica zdravstvenega vestnika, zv. 1, Ljubljana 1973.
- Bolezni — Bolezni, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, LI, Ljubljana 1893.
- Borisov, Kirurgija — P. Borisov, Od ranocelnštva do začetkov znanstvene kirurgije na Slovenskem, Ljubljana 1977.
- Borisov, Zgodovina — P. Borisov, Zgodovina medicine, Ljubljana 1985.
- Britovšek — M. Britovšek, Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem, Ljubljana 1964.
- Bukve — Črne bukve, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Cafov — F. J. Cafov, Kmet na Tolminskem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
- Culica — Urno, kaj je noviga? (Smert otroka od culice), Kmetijske in rokodelske novice, III, Ljubljana 1845.
- Črni Vrh — Naši dopisi. Iz Črnega vrha, Novice, gospodarske, obrtniške in narodne XLVIX, Ljubljana 1891.
- Črtice — Živinozdravniške črtice, Novice gospodarske, obrtniške in narodne LVII, Ljubljana 1899.
- D — D., V Črne bukve ž njim!, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Dežel — Novičar iz domačij in ptujih dežel, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXIII, Ljubljana 1864.
- Dolenc, Bukve 1 — M. Dolenc, Bibliografija rokopisnih medicinskih bukev, Slovenski etnograf XXVII—XXVIII, Letnik 1974—75, Ljubljana 1976.
- Dolenc, Bukve 2, M. Dolenc, Ljudska medicina in rokopisne ljudskomedicinske bukve, Mohorjevo koledar 1979, Celje.
- Dolenc, Bukve 3 — Milan Dolenc, Arcnyske bukve, Farmaceutski vestnik XXVI, št. 2, Ljubljana 1975.
- Dolenc, Bukve 5 — Dr. M. Dolenc, Okolica Škofje Loke — pomembno središče ljudskih medicinskih bukev, Loški razgledi XXII, Škofja Loka 1975.
- Dolenc, Bukve 5 — Dr. M. Dolenc, Rokopisne ljudsko medicinske bukve iz Primorske, Goriški letnik 2, 1975.
- Dolenc, Bukve 6 — M. Dolenc, Zdravilske bukve iz Mežice, Farmaceutski vestnik 3/XXXI, Ljubljana 1980.

- Dolenc, Rokopisi — M. Dolenc, O dosedaj zbranih ljudskomedicinskih rokopisih, Traditiones 4, 1975, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1977.
- Dolenc, Zagovori — M. Dolenc, Zagovori v ljudski medicini na Slovenskem, Farmaceutski vestnik 1/XXX, Ljubljana 1979.
- Dolenc, Zarotitve — M. Dolenc, Zarotitve in apokrifne molitve v ljudski medicini na Slovenskem (v tisku).
- Dopisi — Naši dopisi, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXII, Ljubljana 1974.
- Dr. B — Dr. B(leiweis), Za božjo voljo ali še ne bo konec vraž! Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
- Dr. B., Kolera — Dr. B(leiweis), Kako s človekam ravnati, kteriga je kolera ..., Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Drobtinice — Zdravilne drobtinice, Novice gospodarske, obrtniške in narodske XV, Ljubljana 1857.
- Erjavec — Fran Erjavec, Domače in tuje živali v podobah, 5. zvezek, Ljubljana.
- Erjavec, 1875 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1875.
- Erjavec, 1880 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1880.
- Erjavec, 1882/1883 — Fran Erjavec, Iz potne torbe, Letopis Matice slovenske 1882/1883.
- F. S. — F. S., Domača zdravila. Dopis iz Štajarskiga 20. Prosenca, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Finžgar — F. S. Finžgar, Zbrano delo, 9. knjiga, Ljubljana 1987.
- Fl — Fl... Astramontana hvale vredna, Kmetijske in rokodelske novice, Ljubljana 1848.
- GT — Göthova topografija, mapa 397, poročilo župnije Šentvid pri Planini, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU v Ljubljani.
- Gad — Novice, Gad, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 1892.
- Glas — Glas o škodljivosti žganja, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
- Glavarstvo — Postojnsko okrajno glavarstvo, Zemljepisni in zgodovinski opis, V Postojini 1889.
- Grafenauer — I. Grafenauer, Narodno pesništvo, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952.
- Grafenauer, Duhovna bramba — I. Grafenauer, O „Duhovni brambi“ in nje postanku, Časopis za zgodovino in narodopisje IV, Ljubljana 1907.
- Grafenauer, Zagovori — I. Grafenauer, Najstarejši slovenski zagovori, Časopis za zgodovino in narodopisje XXXII, Ljubljana 1937.
- Gregorič I — J. Gregorič, Sveta zdravnik Kozma in Damjan na Slovenskem, Traditiones 4, 1975, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, Ljubljana 1977.
- Gregorič II — J. Gregorič, Sveta zdravnik Kozma in Damjan na Slovenskem, Traditiones 10–12, 1981–1983, Zbornik inštituta za Slovensko narodopisje, Ljubljana 1984.
- Gruden — Dr., J. Gruden: Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Laibach, Laibach 1906.
- Gruden, Brezje — J. Gruden, Božja pot Marije pomočnice na Brezjah, V Ljubljani 1898.
- I. Š — I. Š., Vzgladi za življenje. Ne dajaj otrokom žganja! Drobtinice XXVIII, Ljubljana 1893.
- J. H — J. H., Novičar iz austrijskih krajev. Iz doljnega Štajarskega 6. febr., Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- J. M — J. M., Iz Koprivnika na Kočevskem 25. avg., Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči, Ljubljana 1853.

- Jagodic — M. Jagodic, Ljudsko pesništvo in pripovedništvo, ljudska medicina v Podjurski dolini (rokopis), Ljubljana 1953.
- Janus — Janus, Maškare, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Jažirk — J. Jažirk, Od davkov, ki si jih ljudje sami nakladajo, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- Jurčič, Cvet — J. Jurčič, Cvet in sad, Izbrano delo III, Ljubljana 1976.
- K — K., Iz Planine nad Černomljem, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
- K. M — K. M., Še nekaj od uvurkov, Novice gospdarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
- Kalca — Iz Kalca na Notranjskim 12., maja, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči, Ljubljana 1852.
- Kaminski — J. Kaminski, Ozdravljenje po priprošnji sv. Kozma in Damjana, Drobtinice XXVIII, Ljubljana 1894.
- Kersnik — J. Kersnik, Znojilčevega Marka božja pot, Koledar Družbe sv. Mohora za navadno leto 1890.
- Kette — D. Kette, Zakaj in kako sem zagovarjal strup staremu Šimonci, Slovenec 1 in 3 maj 1897.
- Klekl — J. Klekl, Šatringe Slovenske krajine, Kalendar Srca Jezušovoga za 1924.
- Knjige — Rojstne knjige 19. stoletja: Pregrad, Župnijski urad Stari trg in Nadškofijski arhiv v Ljubljani; Črna na Koroškem, Župnijski in Matični urad Črna na Koroškem; Planina pri Sevnici, Matični urad Planina pri Sevnici in Arhiv Slovenije.
- Kobal — F. Kobal, O koleri na Kranjskem, Zbornik na svetlo daje „Matica Slovenska“, XIII zvezek, Ljubljana 1911.
- Kocbek — F. Kocbek, Pregovori, prilike in reki, V Ljubljani 1887.
- Kolera — Iz Dolenskiga 4. oktobra, Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
- Kotnik — F. Kotnik, O Valentinu Lečniku, Etnolog XIV, Ljubljana 1942.
- Kotnik, Kult — O kultu sv. Antona Padovanskega, Čas XXXVI, 1942.
- Kotnik, Medicina — F. Kotnik, Iz ljudske medicine, Narodopisje Slovencev II, Ljubljana 1952.
- Koze — Dobrovoljen opomin starišem zavolj človeških koz ali osepinc, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- Kraji — Novičar iz raznih krajev, Iz Ljubljane, Novice gospodarske, obertnijske in narodne XVI, Ljubljana 1858.
- Kreft — A. Kreft, Zakaj še ljudje v boleznih pri lažnjih babah, in goljufnih mazačih pomoči iščejo?, Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
- Križnogorski — Križnogorski, Ali se res bolezen, ki se po domače vrok imenuje, z očmi drugim vcepljuje?, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
- Kržišnik — J. Kržišnik, Zgodovina horjulske fare, v: Zgodovinski zbornik 11. leto, Ljubljana 1898.
- Kuret I — N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 1. snopič, Ljubljana 1985.
- Kuret II — N. Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987.
- Kuret, Planina — N. Kuret, Planina pred poldrugim stoletjem, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.

- Lendovšek — M. Lendovšek, Ant. Mart. Slomška Zbrani spisi; tretja knjiga: Životopisi, 1879.
- Levičnik — J. Levičnik, Iz Železnikov, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
- Lesjak — A. Lesjak, Zgodovina Dobrovske fare, V Ljubljani 1893.
- List — 41. Dokladni List k 45. listu: Novice kmetijskih, rokodelskih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Magnetičar — Iz Ljubljane, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- Majar — Matija Majar, Slovenski običaji, Slovenska bčela, 1850.
- Majciger — J. Majciger, Voda in njene moči v domišljiji štajerskih Slovencev, Kres III, 1883.
- Makarovič, Umetnost — G. Makarovič, Slovenska ljudska umetnost, Ljubljana 1981.
- Makarovič — M. Makarovič, J. Modrej, Črna in Črnjani, Črna na Koroškem 1986.
- Makarovič, Gradivo — O etnomedicinskem gradivu z Dolenjskega, v tisku.
- Makarovič, Izpiski — M. Makarovič, Izpiski o zdravstveni kulturi, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.
- Makarovič, Orova vas — M. Makarovič, Zdravstvena kultura na zgledu Orove vasi, Polzela 1984.
- Makarovič, Predgrad — M. Makarovič, Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985.
- Makarovič, Pregara — M. Makarovič, Ljudsko zdravstvo na primeru Pregare v Istri, Zbornik Radova 26. sastanka naučnog društva za historiju zdravstvene kulture Jugoslavije, Rijeka 1978.
- Makarovič, Strojna — M. Makarovič, Strojna in Strojanci, Ljubljana 1982.
- Makarovič, Zapiski — M. Makarovič, terenski ljudskomedicinski zapiski, Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja v Ljubljani.
- Makovic — A. Makovic, Vsegarske Bukve sa Babize na Dsheli, Laibach 1788.
- Matevže — Da lasje na glavi na novo zrastejo, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVIII, Ljubljana 1860.
- Matičetov — M. Matičetov, Zagovarjanje pri dveh slovenskih književnikih, Slovenski etnograf III—IV, Ljubljana 1951.
- Mazilo — Novičar iz mnogih krajev, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, X, Ljubljana 1852.
- Mencinger — L. Mencinger, Zdravilske stvari, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXIX, Ljubljana 1871.
- Moč — Zdravilna moč retkve, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Moshus — Moshus, Novičar iz slovanskih krajev, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
- Möderndorfer — V. Möderndorfer, Ljudska medicina pri Slovencih, Gradivo za narodopisje Slovencev 1, Ljubljana 1964.
- Mrkun — A. Mrkun, Ljudska medicina v Dobrepolski dolini, Etnolog X—XI, Ljubljana 1937—1938.
- Musy — Musy., Prošnja matere, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Mušič — D. Mušič, Iz Zgodovine medicine na Dolenjskem, v: Zdravniški vestnik, Ljubljana 1938.
- Mušič, Votivi — D. Mušič (rokopisno gradivo)
- Merkù — P. Merkù, Nadiški rokopis o zdravlilstvu, Jadranski koledar, 1981, str. 129.
- Navada — Škodljiva navada. Ivan M. v malim Štajerju, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.

- Navratil, 1892 — J. Navratil, Slovenske narodne vraže in prazne vere, Letopis Matice slovenske za leto 1892, V Ljubljani 1892.
- Navratil, 1894 — J. Navratil, Slovenske narodne vraže in prazne vere, Letopis slovenske matice za leto 1894, V Ljubljani 1894.
- Novak — V. Novak, Slovenska ljudska kultura, Ljubljana 1960.
- Novak, Zgodovina — J. Novak, Zgodovina brezoviške župnije, Leto 1907, v: Zgodovinski zbornik, Priloga ljubljanskemu škofijskemu listu, št. 56, Ljubljana 1907.
- Notranjsko — Iz Notranjskega 13. jan., Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- Novice — Urno, kaj je noviga? (Blizo Brežec na Štajerskim), Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Novice 1859 — Zdravilska novica, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
- Novice 1877 — Zdravniška stvar. Zoper ozebljino, Novice gospodarske, obertniške in narodne XXXV, Ljubljana 1877.
- Novice 1880 — Za zdravstvene potrebe kaj. Za roke po mrazu razpokane, Novice gospodarske, obertniške in narodne XXXVIII, Ljubljana 1880.
- Novičar — Novičar, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
- Obvestila — Dolenjske novice, št. 7, Novo mesto.
- Oglasnik, št. 1 — „Echter Schneebergs-Kräuter-Alopp“, Oglasnik št. 1., k 3. listu Novic, 1857.
- Oglasnik, št. 6 — Zobni elixir, pražek in zobna pasta, Navadne bolezni v naši deželi, so slabo prebavanje, Oglasnik št. 6 k 6. št. Novic, 1889.
- Omersa — Dr. N. Omersa, Zagovorna knjiga Antona Petriča, Časopis za zgodovino in narodopisje XVII, Maribor 1922.
- Oparjenje — Nar boljši pomoček zoper oparjenje, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Opomin — Dobrovoljen opomin starišem zavolj človeških koz ali osepinc, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XVII, Ljubljana 1854.
- Opomin, koze — Dobrovoljen opomin zastran cepljenja koz, Novice gospodarske, obertniške in narodne XIII, Ljubljana 1855.
- Otrok — Otrok nikar plashiti!, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1844.
- Pajek — Josip Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, V Ljubljani 1884.
- Pertl — E. Pertl, Oris zdravstva in socialnega skrbstva, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.
- Pijančevanje — Pijančevanje, huda človeška kuga, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1847.
- Pintar — Dr. L. Pintar, Mediko kirurški učni zavod v Ljubljani, Ljubljana 1939.
- Pintar, Zgodovina — Dr. L. Pintar, Kratka zgodovina medicine, Ljubljana 1950.
- Pipe — Kranjske kmečke tobačne pipe napravijo raka na ustnicah, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
- Pirc — T. Pirc, zdravnik. Iz Teržiča. Varite se mazačev!, Novice gospodarske, obertniške in narodne XVII, Ljubljana 1859.
- Pisma — Zdraviteljska pisma od kolere, Novice gospodarske, obertniške in narodne XIII, Ljubljana 1855.
- Podgorc — V. Podgorc, Domači zdravnik po naukih in izkušnjah župnika Kneippa, Celovec 1892.
- Podliščekov — Dr. J. Podliščekov, Domači pogovori o zdravilih, Novice gospodarske, obertniške in narodne XIX, Ljubljana 1861.

- Podliščekov, Skušnja — Dr. J. Podliščekov, Pomoč zoper glisto trakuljo, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XVIII, Ljubljana 1860.
- Podlogar — L. Podlogar, Kronika mesta Črnomlja in njega župe, Ljubljana 1906.
- Podučenje — Kako naj se bolniku streže, ki je na vročinski bolezni — legarju — zbolel, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VIII, Ljubljana 1850.
- Poduk — Drobtinice za kratek čas pa tudi za poduk. Bog daj bebcom pamet, Novice gospodarske, obrtniške in narodske XIV, Ljubljana 1856.
- Pogled — Pogled po Senožeški okolici na Notranjskem, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.
- Pogovori — Pogovori vredništva, Novice kmetijskih, obrtniških in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
- Povest — Domazha povest, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Potočnik — (Blaž Potočnik), Die Cholera — Kolera. Potrebno poduzhenje sa kmeta. V Ljubljani 1831.
- Praprotnik — Spominska knjiga rodbine Praprotnik, Kulturna skupnost Mozirje — arhivska zbirka, inv. št. 13/154.
- Pratika — Stoletna pratika devetnajstiga stoletja od 1801—1901, V Ljubljani, 1860.
- Pregled — V. letno poročilo Cesar Franc Jožefove bolnice usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu z dodatkom bolezni, zdravniške pomoči in stanu vseh oseb, katere so se v letu 1898 brez razlike vere, narodnosti in stanu v bolnico sprejele in tam zdravile.
- Prepoved — Prepoved skrivnih zdravil, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XX, Ljubljana 1861.
- Prigodbe — Shalostne prigodbe, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- R — Prof. R., Postopači, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- R. Oče — (Črne bukve), R. Oče, da se Bogú usmili. Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana, 1847.
- Reči — Razne reči, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XLIX, Ljubljana 1891.
- Reitz — Sdravljenje s besgovim perjem, Kmetijske in rokodelske novice I, Ljubljana 1843.
- Robida — K. Robida, Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka, V Celovcu 1854.
- Rozman — Rozman, Bolezen malokoga poboljša, Drobtinice X, 1855.
- Rozman, Besede — J. Rozman, Keršanska beseda od božjih potov, Drobtinice VII, 1852.
- Rozman, Kronika — J. Rozman, Konjiška kronika ali zgodbe konjiške nadfare in dekanije po letih vredjene in vverstene, 1863.
- Rutar — S. Rutar, Zgodovina Tolminskega, U Gorici 1882.
- S — S... Kako se more vid brez stroškov in bolečin zboljšati?, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXV, Ljubljana 1867.
- Slomšek — Blashe in Neshiza v nedelski šoli, v Celi 1842.
- Smes — Smes, Kmetijske in rokodelske novice I, Ljubljana 1843.
- Smrdel, Snamnja — Smrdel, Snamnja is kterih se sposna, de gre kmetijstvo rakovo pot, Kmetijske in rokodelske novice II, Ljubljana 1844.
- Sovig — J. Sovig, Astramontana, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Stanonik — M. Stanonik, Nekoliko črtic iz žirovske fare izpod peresa Lovrenca Oblaka, Loški razgledi 33, Škofja Loka 1986.
- Stekel — Emil Stekel, Oznanilo, 24. Dokladni list k 25 listu Novic 1849.
- Steklina — -m- Iz Postojne 15. junija, Novice kmetijskih, obrtniških in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
- Stvari — Zdravniške stvari, Krompirjeva voda zdravilo zoper revmatizem, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXXIX, Ljubljana 1881.

- Strup — Poslušajte; kaj vam bomo od zagovarjevcev kačjiga strupa povedali, Kmetijske in rokodelske novice, V, Ljubljana 1847.
- Šola — Potreba zdravilske šole v Ljubljani, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Št. Peter — Piše se nam Iz Št. Petra na Notranjskem, Dolenjske novice 1886.
- Št. Rupert — Piše se nam Iz Št. Ruperta 9. junija, Dolenjske novice 1886.
- Štrekelj — K. Štrekelj, Slovenske narodne pesmi, 3., zvezek, V Ljubljani 1904—1907.
- Štrukelj — P. Štrukelj, Vraževerje na Slovenskem (Katalog k razstavi), Ljubljana 1963.
- Tancer — L. Tancer, kantonski vrčitelj, Beseda o pravim času, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Tisovec — J. Tisovec, Sleparija s skrivnostnimi zdravili, Koledar družbe sv. Mohora za navadno leto 1887, Celovec 1886.
- Tomažič —
- Toplice — Iz Toplic na Dolenskem, Novice gospodarske, obertnijske in narodske XV, Ljubljana 1857.
- Trdina — J. Trdina, O Mengšu in mengšanih, Mengeški zbornik I, 1950.
- Trdina I — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 1. knjiga, Ljubljana 1987.
- Trdina II — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine 2. knjiga, Ljubljana 1987.
- Trdina III — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 3. knjiga, Ljubljana 1987.
- Umk — A. Umk., Kako je nekdo živino ozdravljaj, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XVI, Ljubljana 1868.
- V — V.i, Kako naj kmetje za zdravje skerbijo, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Valjavec — M. Valjavec, Žganje huda reč, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.
- Valvasor — J.V. Valvasor, Die Ehre des Herzogthums Crain, III, Laybach—Nürnberg 1689.
- Verbajs — A. Verbajs, Zgodovina kamnogoriške fare, v: Zgodovinski zbornik 11, 1898.
- Vestnik — Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani IX, Ljubljana 1896.
- Vijanski — J. Vijanski, Ozir po domovini, Skalska dolina na Štajarskem, Novice gospodarske, obertnijske in narodne XVI, Ljubljana 1858.
- Virk — J. Virk, Nesreča nikoli ne praznuje, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči VII, Ljubljana 1849.
- Vodopivec — J. Vodopivec, Iz Ipavskega 1. listopada, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči, Ljubljana 1853.
- Volčič — Janez Volčič, Božja pota k naši ljubi Gospej presvetega Srca in k Mariji pomagaj, V Ljubljani 1878.
- (Volčič) — (J. Volčič), Žganju slovo! vojsko!, V Ljubljani 1853.
- Vošnjak, Žganje — J. Vošnjak, Proti žganju, Koledar družbe sv. Mohora za navadno leto 1886, Celovec 1885.
- Vraža — Vraža — huda reč, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Zadeve — O zdravniških zadevah Kranjskiga, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči IX, Ljubljana 1851.
- Zdravec — J. Zdravec, Ljudsko zdravilstvo v Prekmurju, Murska Sobota 1985.
- Zagorje — I., Iz Zagorja na Notranjskem, Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči X, Ljubljana 1852.
- Zavojšček — J. J. Zavojšček 2. Prazna vera, Koledar družbe sv. Mohora 1864, Celovec 1863.

Zepič — J. Zepič, Kmet, Povedka od ljubljanskega dohtarja, Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči, Ljubljana 1849.

Zdešar — A. Zdešar, Istrijanski Slovenci med Tržaškim in Reškim morjem, Kmetijske in rokodelske novice VI, Ljubljana 1848.

Zdravje — Bog daj zdravje!, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.

Zupan — F. Zupan, Votivne podobe. Informativni bilten Inštituta za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, št. 10, Ljubljana 1970.

Žganjepitje — O žganjepitju, Dolenjske novice, 1886.

Žila — Zdravilske reči. (Zdravilna moč suhih češpelj), Novice gospodarske, obertniške in narodne XIX, Ljubljana 1861.

Žurga — J. Žurga, Čudodelnik s Primskovega, Jurij Humar 1819—1890, Celovec 1969.

Xr — Xr. Iz Ormoža, Novice kmetijskih, obertniških in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.

Summary

In the article under the title Health Culture of the Rural Population the author has established the following:

1. Administrative reforms of two enlightened emperors — Maria Theresia and Joseph II had legalized and regulated the organization of health service also on the Slovene territory. For a number of reasons the use of professional health service by the rural population until the 19th century was rather modest.
2. Beside the professional, officially acknowledged health service, in the 19th century there still existed a parallel service performed by self-taught, folk doctors and, in connection with this, an officially banned obscure medical practice. In rural environment, in the case of internal and external diseases, people still often cured themselves either with natural medicines or by magic. When need arose, they would sometimes seek help from people with the reputation of having healing powers.
3. Among the rural population in the 19th century there was a widespread, firmly rooted belief that the disease could be sent or taken away by God. In case of various diseases and accidents, people, therefore, prayed for God's help. From this practice resulted different expressions of intercession and thanks.
4. The documents of folk medicine contain several thousand pieces of information on treating human diseases with natural, herbal medicines, and medicines of animal-, mineral-, human- and also herbal origin. Most of the folk medicine material known in the 19th and the first half of the 20th century has been compiled in a systematic work called Folk Medicine among Slovenes. The contents of, for the most part, generalized information indicated before all a knowledge of folk medicine in familiarity with different medicinal herbs and other natural medicines, as well as the purpose and the way of application of natural medicines. There is, however, some rather scarce information on the actual use and efficiency of various herbal and other natural medicines. The rich medical knowledge also lacks the instructions for treating social diseases and conditions.
5. The material on magic medicine comprises about 40% of all material whose systematic compilation and assessment reaches way into the 20th century. The contents of

the compiled information, like in the case of natural medicines, gives evidence mainly only on the magic folk-medicine knowledge. Clear mention of the application and „efficiency“ of magic medicine is made in a very generalized way only in a few cases.

6. Rather than with health care, the rural environment was chiefly preoccupied with curing the already developed diseases. This can be inferred from the ethnological material collected so far.
7. There is a great deal of information on drinking alcoholic beverages and also on alcoholism in the rural environment. This information generally gives evidence on the frequency of their occurrence and the disapproval excessive drinking of alcohol, especially spirits. Some evidence on this problem, however, should be regarded with a degree of reservation. Among it especially the one that confuses the inherited culture of drinking in wine — growing regions with alcoholism in different areas. Distinction can be made even in the case of spells of drinking, which in the rural area were strictly limited to certain periodical, mostly festive and collective work opportunities. In the meantime, there were longer periods, often characterized by hard drudgery (e.g. mowing of steep slopes, spreading manure in the fields, transport of dirt, etc.) at one's own or someone else's farm when increased consumption of alcohol was part of the diet.

Under the influence of the ideas of enlightenment the intelligentsia of the 19th century warned against the perniciousness of drinking also in the rural environment. In numerous works, the authors also stressed the drunkenness as a family and social evil.